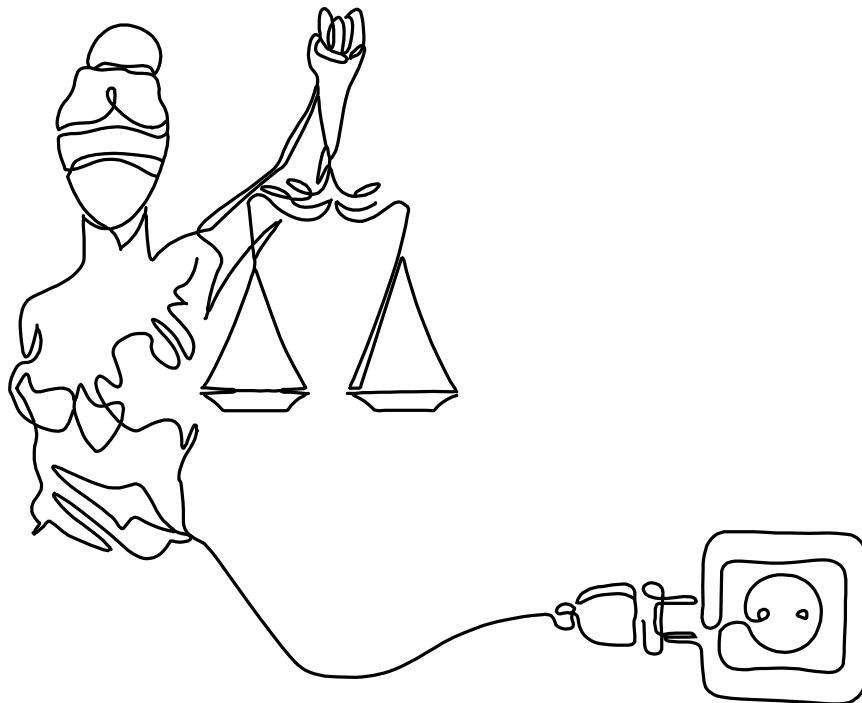

Remote Justice

Een onderzoek naar participatie en betrokkenheid in digitale en hybride civiele procedures

Anne Janssen (5672961)
Masterscriptie Legal Research Master
1 september 2021, Universiteit Utrecht

Begeleiders:
prof. mr. dr. E. Bauw
dr. mr. M.A. Simon Thomas

| Voorwoord

Het intreden van de coronacrisis heeft op heel Nederland een behoorlijke impact gemaakt. Niet alleen op lichamelijk en financieel vlak, maar ook emotioneel heeft de crisis bij velen sporen achtergelaten. Dat zag ik ook terug in de mensen om me heen. Medestudenten die normaliter niet zo uitgesproken waren begonnen zich openlijk tegen de overheid en de coronamaatregelen te verzetten. Anderen trokken zich juist helemaal terug, waren streng voor zichzelf en zagen op een gegeven moment niemand meer. Inmiddels is de coronacrisis al ruim een jaar onderdeel van het leven en is ook deze wereld, waarin momenteel grote tegenstellingen bestaan, ‘het nieuwe normaal’ geworden. In deze context is ook deze scriptie geschreven, voor het overgrote deel vanuit een kleine kamer in Amsterdam. Het heeft bijna als een voorrecht gevoeld om me tijdens de pandemie volledig te mogen richten op een van de weinige, positieve en buitengewoon unieke gevolgen van de coronacrisis: digitale rechtspraak. Daarbij heeft het lezen en schrijven over civiele jeugdzaken ervoor gezorgd dat ik de coronaproblematiek altijd in een bepaald perspectief heb kunnen plaatsen. Ik hoop met deze scriptie civiele jeugdzaken en de veelzijdige problematiek die daarin speelt, ook bij anderen onder de aandacht te brengen.

Interviews met rechters, advocaten, verzoekers en ICT-medewerkers die ik tijdens de coronaperiode heb mogen afnemen vormen de basis van dit onderzoek. Mijn dank voor hun medewerking en waardevolle bijdrage is groot. In het bijzonder zou ik prof. Eddy Bauw en dr. Marc Simon Thomas willen bedanken voor de begeleiding tijdens dit scriptietraject, het vertrouwen in het onderzoek maar bovenal voor de fijne gesprekken gaandeweg. Ik heb me altijd als een volwaardig onderdeel van het onderzoeksteam gevoeld en me in de coronaperiode - met veel plezier - als onderzoeker kunnen blijven ontwikkelen. Daar ben ik dankbaar voor.

Anne Janssen

Amsterdam, 1 september 2021

| Inhoudsopgave

1. Inleiding	
1.1. Digitale rechtspraak	6
1.2. Remote justice	7
1.3. Onderzoeksvraag en deelvragen	9
1.4. Relevantie van dit onderzoek	13
1.5. Methodologie	15
1.6. Beperkingen van dit onderzoek	16
1.7. Definities	18
1.8. Leeswijzer	19
2. Remote justice	
2.1. Inleiding	22
2.2. Remote justice	22
2.3. Participatie en betrokkenheid als elementen van Remote justice	24
2.3.1. Participatie en betrokkenheid volgens Donoghue en McKeever	24
2.3.2. In afwijking van Donoghue en McKeever	27
2.3.3. Participatie als element van Remote justice	29
2.3.4. Betrokkenheid als element van Remote justice	31
2.4. Het civiele proces	32
2.4.1. De vorderingsprocedure	33
2.4.2. Variaties op de vorderingsprocedure: de kantonrechter en kort geding	35
2.4.3. De verzoekschriftprocedure	36
2.5. Drie denkrichtingen	38
2.5.1. Remote justice en techniek in de civiele procedure	38
2.5.2. Remote justice en kenmerken van het type civiele procedure	39
2.5.2.1. Civiele jeugdzaken	40
2.5.2.2. Familiezaken	41
2.5.2.3. Huurzaken en arbeidszaken	42
2.5.2.4. Huis-, tuin- en keukenzaken	42

2.5.2.5. Rechtspersonenzaken	43
2.5.3. Remote justice en het gedrag van de rechter in de civiele procedure	43
2.6. Conclusie	45
3. Remote justice in civiele jeugdzaken	
3.1. Inleiding	46
3.2. Participatie en betrokkenheid: twee zijden van dezelfde medaille	46
3.3. Participatie	47
3.3.1. Telefoonzittingen	47
3.3.2. Skype-zittingen	50
3.3.3. Hybride zittingen	51
3.4. Betrokkenheid	53
3.4.1. Betrokkenheid in een digitale zitting	53
3.4.2. Telefoonzittingen, Skype-zittingen, hybride zittingen	54
3.5. Wisselwerking participatie en betrokkenheid	55
3.6. Non-verbale communicatie	58
3.6.1. Non-verbale communicatie in digitale zittingen	59
3.6.2. Non-verbale communicatie als participatiemiddel	61
3.6.3. Non-verbale communicatie als expressiemiddel	62
3.7. Typologie	64
3.7.1. Emotie, persoonlijke en ingrijpende problematiek	66
3.7.2. Kwetsbare rechtzoekenden	69
3.7.3. Complexe, ongelijke partijverhoudingen	71
3.7.4. Veel betrokkenen en een juridisch complex geschil	73
3.7.5. Overzicht kenmerken	73
3.8. Regie	73
3.8.1. Duidelijke communicatie vooraf en structuur tijdens de zitting	74
3.8.2. Expliciet maken wat wordt waargenomen	75
3.8.3. Vasthouden aan rituelen van een fysieke zitting	76
3.9. Conclusie	78

4. Aanbevelingen voor digitale en hybride civiele procedures	
4.1. Inleiding	81
4.2. Digitale en hybride zittingen in de toekomst	81
4.3. Aanbevelingen voor de techniek in digitale en hybride zittingen	82
4.4. Aanbevelingen voor de selectie van digitale en hybride zittingen	85
4.4.1. Civiele jeugdzaken	86
4.4.2. Familiezaken	87
4.4.3. Huurzaken en arbeidszaken	88
4.4.4. Huis-, tuin- en keukenzaken	89
4.4.5. Rechtspersonenzaken	90
4.5. Aanbevelingen voor de rechter tijdens digitale zittingen	91
4.6. Verdere digitalisering van de civiele rechtspraak	93
4.7. Conclusies en aanbevelingen	95
5. Conclusie	
5.1. Beantwoording van de deelvragen	97
5.2. Beantwoording van de onderzoeksvraag	101
5.3. Remote justice en de rol van de advocaat en rechter	102
Literatuurlijst	102
Lijst van geïnterviewden	110
Bijlage 1	112
Bijlage 2	113

1 | Inleiding

1.1. Digitale rechtspraak

De afgelopen decennia is de digitalisering van de rechtspraak een agendapunt geweest voor zowel de overheid, Rechtspraak als advocatuur. Met een digitale inhaalslag kunnen diverse processen bij de gerechtshoeven op een effectievere manier plaatsvinden, passend bij de huidige digitale samenleving en een toekomstbestendige inrichting van de rechtspraak.¹ Ondanks deze ambities is een grootschalige digitalisering de afgelopen jaren echter niet van de grond gekomen. Met het programma Kwaliteit en Innovatie Rechtspraak (KEI) is in 2014 een poging gedaan om diverse onderdelen van de civiele procedure, zoals de stukkenwisseling, te digitaliseren. Een vroegtijdige stop van KEI in 2016 maakte echter een eind aan deze plannen en schoof het digitaliseren van de civiele procedure voorlopig op de lange baan.² Het digitaliseringsproces leek vast te zitten.

Met het uitbreken van de coronacrisis in 2020 kwam daar verandering in. Voor het eerst zijn niet alleen administratieve onderdelen van de civiele procedure gedigitaliseerd, zoals de stukkenwisseling, maar heeft ook de mondelinge behandeling digitaal plaatsgevonden. In eerste instantie via een telefoonverbinding, later via videobellen. Er hebben ook zogenaamde hybride zittingen plaatsgevonden, waarbij een deel van de betrokkenen fysiek in de rechtszaal aanwezig waren en een ander deel digitaal bij de zitting aansloot.³ De schaal waarop zittingen in digitale en hybride vorm de afgelopen periode hebben plaatsgevonden is niet eerder vertoond in binnen- en buitenland.⁴ Er is echter nog weinig bekend over hoe digitale en hybride zittingen door betrokkenen precies zijn ervaren. Welke elementen van deze nieuwe zittingen zijn van invloed op de ervaring van betrokkenen? Zijn er elementen die positief worden ervaren en in de toekomst eventueel behouden zouden kunnen blijven? En als dat zo is, hoe zouden toekomstige digitale zittingen precies vorm moeten krijgen?

Met deze scriptie wordt beoogd om aan de hand van empirisch onderzoek informatie te verzamelen die duidelijkheid kan scheppen ten aanzien van deze vragen. Er wordt daarmee niet beoogd een definitief antwoord te geven op de normatieve vraag of digitale zittingen voor de toekomst behouden moeten blijven. Dit blijft immers een rechtspolitieke keuze waarbij allerlei

¹ Bongers & Groen, 'Basisplan digitalisering civiel recht en bestuursrecht,' rechtspraak.nl, p. 4; 'Stappen gezet in digitale toegankelijkheid rechtspraak,' rechtspraak.nl.

² *ibid*; Ernste, TCR 2019, p. 126.

³ 'Informatie over procedures in civiele zaken,' versie 12 november 2020, rechtspraak.nl, p. 2.

⁴ Bergeron, J. App. Prac. & Process 2021, p. 193.

belangen die buiten deze scriptie vallen ook een zwaarwegende rol zullen innemen.⁵ Ook zal het antwoord op deze vraag afhankelijk zijn van het perspectief dat wordt gehanteerd: dat van de wetgever, rechter, advocaat of rechtzoekende.⁶ Wel wordt beoogd een bijdrage te leveren aan dit debat, door te reflecteren op de digitale en hybride zittingen die in de afgelopen periode hebben plaatsgevonden en daar lessen uit te trekken met het oog op toekomstige digitale civiele procedures. Dit onderzoek hanteert daarbij een extern perspectief. Aan de hand van interviews met professionals die tijdens de coronaperiode betrokken zijn geweest in civiele jeugdzaken, wordt in kaart gebracht hoe digitale zittingen door rechtzoekenden zijn ervaren. In het bijzonder wordt stilgestaan bij de invloed van de gehanteerde techniek, het karakter van civiele jeugdzaken en het gedrag van de rechter op deze ervaring. Vervolgens worden de gegevens uit het empirische onderzoek vertaald naar concrete aanbevelingen die houvast kunnen bieden voor digitale en hybride zittingen in de toekomst. Het onderzoek richt zich voornamelijk tot de rechtspraktijk. Het rechtssociologische begrip *remote justice* wordt in dit onderzoek gebruikt om de ervaring van digitale en hybride zittingen te duiden.

1.2. Remote justice

De afgelopen decennia heeft de ervaring van de rechtzoekende tijdens een zitting een meer centrale plek ingenomen in zowel de literatuur als rechtspraktijk.⁷ Uit empirisch onderzoek volgt namelijk dat wanneer een rechtzoekende positief terugkijkt op het verloop van de zitting, met het idee dat deze op rechtvaardige wijze is verlopen, een negatieve juridische uitkomst beter kan worden geaccepteerd.⁸ De mate waarin de procedure als rechtvaardig wordt ervaren wordt in de literatuur ook wel uitgedrukt met de term procedurele rechtvaardigheid (*procedural justice*).⁹ Onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid richt zich onder meer op de mate waarin een rechtzoekende zich gehoord heeft gevoeld door de rechter, het gevoel heeft dat naar zijn of haar standpunten is geluisterd en of de rechtzoekende deze voldoende naar voren heeft kunnen

⁵ Zoals allerlei budget-technische afwegingen, een herziening van diverse procesrechtelijke bepalingen, een andere inrichting en organisatie van de gerechtsgebouwen passend bij digitale en/of hybride zittingen en een aangepast opleidingstraject voor rechters, advocaten en andere juridische professionals. Hierover meer in de conclusie en discussie.

⁶ Zoals een van de geïnterviewde rechters aangaf, zal het een ‘gezamenlijke zoektocht’ worden naar het antwoord op de vraag of digitale en hybride zittingen behouden moeten blijven. Niet alleen denken beleidsmakers, rechters, advocaten en rechtzoekenden hier wellicht anders over, ook binnen dezelfde groep professionals verschillen de meningen; Interview rechter 2.

⁷ Akkermans 2020, p. 3; *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 7; Jaarplan 2021: Rechtspraak maakt samenleven mogelijk, rechtspraak.nl, p. 7; ‘Maatschappelijk effectieve rechtspraak,’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 18 januari 2021.

⁸ Van den Bos 2007, p. 183 – 185; Grootelaar, Trema 2018.

⁹ *ibid.*

brengen (*voice*). Naarmate dit gevoel sterker is en er een hogere mate van *voice* kan worden geconstateerd, kan er over het algemeen ook een hogere mate van procedurele rechtvaardigheid worden ervaren.¹⁰ Andere aspecten van procedurele rechtvaardigheid concentreren zich op een eerlijk verloop van de procedure, de deskundigheid en onpartijdigheid van de rechter.¹¹

Empirisch onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid is gebaseerd op de ervaring van de rechtzoekende tijdens een fysieke zitting in de rechtbank. Digitale zittingen, die pas sinds anderhalf jaar plaatsvinden, zijn nog niet eerder onderwerp geweest van dergelijk juridisch-empirisch onderzoek. De indruk bestaat dat een (gedeeltelijk) digitale zitting door rechtzoekenden negatiever wordt ervaren dan een fysieke zitting. Het is voor de rechtzoekende namelijk minder gemakkelijk om via een digitale verbinding contact te maken met de rechter en andere betrokkenen.¹² Bijvoorbeeld vanwege de aanwezigheid van technische problematiek zoals een slechte verbinding, beeld- en/of geluidskwaliteit, maar ook omdat veel (non-verbale) communicatie in een digitale omgeving verloren gaat. Via een telefonische verbinding is de rechtzoekende niet in beeld en bij een videoverbinding wordt slechts een beperkt deel van de rechtzoekende in de kaart gebracht.¹³ Het is daarmee aannemelijk dat de mate waarin een rechtzoekende zich gehoord voelt afneemt op het moment dat een zitting gedeeltelijk of volledig digitaal plaatsvindt. Er bestaan echter ook positieve geluiden. Zo hebben (gedeeltelijk) digitale zittingen ervoor gezorgd dat ondanks de coronapandemie rechtszaken hebben kunnen doorgaan. Een digitale zitting heeft bovendien allerlei effectiviteitsvoordelen, zoals een verminderde reistijd en kostenbesparing.¹⁴

De mate waarin rechtzoekenden zich gehoord hebben gevoeld in (gedeeltelijk) digitale zittingen, als onderdeel van procedurele rechtvaardigheid, staat niet gelijk aan de ervaring van rechtzoekenden die in deze scriptie centraal staat. Naast het gevoel minder gehoord te worden in een juridische procedure, lijkt het er namelijk op dat rechtzoekenden op een meer fundamenteel niveau moeilijker contact kunnen maken met de rechter en andere betrokkenen tijdens een digitale zitting.¹⁵ Rechtzoekenden zijn als het ware niet in staat om daadwerkelijk mee te kunnen doen aan de procedure (*participation*), een voorwaarde om een procedure als positief of negatief – en dus procedureel (on)rechtvaardig – te ervaren.¹⁶ In een digitale

¹⁰ Grootelaar 2018, p. 84.

¹¹ Van den Bos 2007, p.183 – 185.

¹² Droogleevers Fortuyn, Advocatenblad 2020; Dinkelaar, Trema 2020, p. 5; McKeever, MLR Forum 2020, p. 2, p. 4.

¹³ McKeever, MLR Forum 2020, p. 2, p. 4.

¹⁴ Dinkelaar, Trema 2020, p. 4.

¹⁵ McKeever, MLR Forum 2020, p. 2.

¹⁶ McKeever, MLR Forum 2020, p. 2.

omgeving is het bijvoorbeeld niet altijd mogelijk om vragen te stellen of op andere manier ‘in te springen’ en dus mee te doen in de procedure.¹⁷ Daarnaast tast een digitale zitting het gevoel van betrokkenheid van de rechtzoekende bij de juridische procedure aan (*engagement*). Betrokkenheid is het gevoel van een rechtzoekende om onderdeel uit te maken van een rechtszaak. Betrokkenheid onderscheidt zich van een rechtvaardige beleving van de procedure bij de rechter, omdat betrokkenheid niet altijd betrekking hoeft te hebben op een positieve of negatieve ervaring. Het is net als participatie een voorwaarde om een dergelijk ervaring van de procedure te hebben.¹⁸ Participatie door en betrokkenheid van rechtzoekenden kunnen worden geïdentificeerd als aspecten van remote justice: de ervaring van (digitale) rechtspraak op afstand.¹⁹ Participatie kan in dat verband worden onderscheiden als een objectieve, vanuit een extern perspectief bekeken element van remote justice, waar betrokkenheid zich concentreert op de interne, subjectieve beleving van de rechtzoekende.²⁰

1.3. Onderzoeksvraag en deelvragen

Met deze masterscriptie wordt de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in digitale en hybride zittingen bij de civiele jeugdrechter nader onderzocht. De volgende onderzoeksvraag staat hierbij centraal:

Op welke manier kunnen participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden (remote justice) door professionals in digitale civiele jeugdzaken worden herkend en welke lessen kunnen daaruit worden getrokken met het oog op verdere digitalisering van de civiele procedure?

Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Het voornaamste doel van het onderzoek is om de ervaring van digitale en hybride procedures tijdens de coronaperiode in kaart te brengen. Op basis van deze informatie kan namelijk worden gereflecteerd op verdere digitalisering van de (civiele) rechtspraak. Daarnaast kan ook worden geconstateerd dat het nog onduidelijk is wat precies wordt verstaan onder de termen participatie en betrokkenheid in digitale en hybride

¹⁷ Dinkelaar, Trema 2020, p. 5

¹⁸ McKeever, MLR Forum 2020, p. 2; McKeever, Public Law 2013; Al is het aannemelijk dat rechtzoekenden die positief terugkijken – in termen van procedurele rechtvaardigheid – op de civiele procedure zich ook betrokken hebben gevoeld. Andersom hoeft het niet zo te zijn dat rechtzoekenden die zich betrokken hebben gevoeld, als onderdeel van de procedure, deze altijd als rechtvaardig beschouwen.

¹⁹ *ibid*; Donoghue, MLR 2017, p. 1023.

²⁰ Meer hierover in paragraaf 2.3.3. en 2.3.4.

zittingen. Een (gedeeltelijk) digitale zitting is immers een nieuw verschijnsel dat eerder enkel als een hypothetisch idee werd beschreven in de literatuur, maar nog niet eerder in de praktijk heeft plaatsgevonden op de schaal waarop het nu doet.²¹ Daarom richt het tweede doel van dit onderzoek op het verkrijgen van meer duidelijkheid over wat er in de praktijk precies wordt verstaan onder betrokkenheid en (effectieve) participatie, welke elementen daaraan bijdragen en welke elementen daar juist afbreuk aan doen. Dit onderzoek heeft daarmee een exploratief karakter. Het is nog niet duidelijk hoe participatie en betrokkenheid in de praktijk precies kunnen worden geïdentificeerd en welke elementen daarbij belangrijk zijn. Om die reden wordt in dit onderzoek opengestaan voor allerlei informatie die in dit kader relevant kan zijn. Het verkrijgen van een duidelijker beeld van deze termen van remote justice, draagt tegelijkertijd bij aan het primaire doel van dit onderzoek.

De zojuist geformuleerde onderzoeksvraag wordt beantwoord aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Wat is remote justice en wat wordt er in de juridische en rechtssociologische literatuur verstaan onder participatie en betrokkenheid?
2. Op welke manier kan remote justice worden herkend in (digitale) civiele procedures?
3. Op welke manier kunnen participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden door professionals in civiele jeugdzaken worden herkend?

3A: Wat is de invloed van de gehanteerde techniek op participatie en betrokkenheid in civiele jeugdzaken?

3B: Welke elementen van een zitting bij de civiele jeugdrechter zijn van invloed op de participatie en betrokkenheid in civiele jeugdzaken?

²¹ In dit verband wordt nog steeds verwezen naar ‘the future of courts,’ zie bijvoorbeeld: Susskind 2019, p. 30 – 31; Susskind 1996, p. 201 – 202; Bij (internationale) arbitrage en zaken aanhangig bij de Netherlands Commercial Court (NCC) zijn (gedeeltelijk) digitale zittingen al langer gebruikelijk met name bij het beslechten van internationale geschillen; Wefers Bettink 2019, p. 463, 469 – 472; Zelfs in experimentele procedures stond de mogelijkheid om alsnog een fysieke mondelinge behandeling te gelasten, altijd open; Van Harinxma thoe Slooten Rechtstreeks 2019/1, p. 44 – 64.

3C: Wat is de invloed het gedrag van de rechter op participatie en betrokkenheid in civiele jeugdzaken?

4. Welke aanbevelingen kunnen worden geformuleerd voor toekomstige digitale civiele zittingen op basis van de informatie over participatie en betrokkenheid in digitale civiele jeugdzaken?

Allereerst wordt het begrip remote justice aan de hand van juridische en rechtssociologische literatuur gedefinieerd. In dat kader wordt ook kort stilgestaan bij hoe het begrip gedurende de jaren aan verandering onderhevig is geweest en wat in de huidige (corona)context onder remote justice kan worden verstaan. Vervolgens wordt meer specifiek ingegaan op wat wordt bedoeld met betrokkenheid en participatie als elementen van remote justice en hoe deze begrippen in de civiele procedure kunnen worden herkend. Ook worden de drie denkrichtingen geïntroduceerd, die houvast bieden bij de analyse van de interviews in hoofdstuk 3.

De kern van dit onderzoek bestaat uit een analyse van interviews met diverse professionals die regelmatig in civiele jeugdzaken betrokken zijn. Oorspronkelijk zouden ook de gegevens uit een survey, uitgezet bij rechtzoekenden die betrokken zijn geweest in digitale civiele jeugdzaken, onderdeel uitmaken van deze analyse. Vanwege een vertraagde uitzet van de survey en een - daarmee samenhangende - lage respons, is besloten om deze gegevens geen onderdeel van deze scriptie te laten uitmaken. Dit betekent dat de participatie door en betrokkenheid van rechtzoekenden enkel aan de hand van de interviews met professionals in civiele jeugdzaken wordt geanalyseerd. Het ontbreken van informatie over de ervaring van rechtzoekenden zelf maakt dat dit onderzoek enkel is gebaseerd op de indirecte waarneming van professionals (extern perspectief). Er zou daarom ook kunnen worden gesteld dat de *gepercipieerde* ervaring van rechtzoekenden in deze scriptie wordt onderzocht. Het ontbreken van een intern perspectief wordt gecompenseerd met empirische onderzoeksgegevens over de ervaring van digitale rechtspraak in andere landen en meer algemene gedragswetenschappelijke gegevens, bijvoorbeeld over non-verbale communicatie. In paragraaf 1.7. zal in meer detail worden stilgestaan bij de beperkingen van dit onderzoek en hoe deze zijn opgevangen.

Het empirisch onderdeel van dit onderzoek wordt gestructureerd door middel van denkrichtingen. Deze denkrichtingen komen overeen met subonderdelen A tot en met C van deelvraag 3 en dragen gezamenlijk bij aan de beantwoording van deze deelvraag. Het exploratieve karakter van dit onderzoek maakt dat veel informatie over participatie en betrokkenheid dat met de interviews wordt verkregen, voor dit onderzoek relevant is. Er is

immers nog weinig duidelijk over hoe participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden er in digitale zittingen precies uit ziet. De denkrichtingen zijn met die gedachte bewust ruim geformuleerd om alle informatie over participatie en betrokkenheid deel te laten uitmaken van dit onderzoek. De denkrichtingen betreffen ieder een onderwerp, zoals de techniek, het karakter van een civiele (jeugd)zaak en het gedrag van de rechter, waarover aanbevelingen kunnen worden geformuleerd die de organisatie van toekomstige digitale en hybride zittingen houvast kunnen bieden.

De eerste denkrichting betreft de invloed van de gehanteerde techniek op de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. Zittingen hebben nog niet eerder digitaal plaatsgevonden en het is daarom voor de organisatie van digitale zittingen in de toekomst relevant om te weten wat de effecten zijn van de techniek die het afgelopen anderhalf jaar is toegepast. De tweede denkrichting betreft diverse kenmerken van een zitting bij de civiele jeugdrechter die de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden mogelijk hebben beïnvloed. Het identificeren van dergelijke kenmerken is nodig om de gegevens uit de interviews op andere civiele zittingen toe te passen. Dat kenmerken van een civiele jeugdzaak bijvoorbeeld maken dat deze is niet geschikt is voor een digitale zitting, kan ook een goede reden zijn om familiezaken, met vergelijkbare kenmerken, in de toekomst niet digitaal te laten plaatsvinden.²² Bovendien wordt met de focus op specifieke kenmerken van een civiele zitting meer concrete informatie verzameld die voor de toekomst houvast kan bieden. Met de derde denkrichting wordt gekeken naar de invloed van het gedrag van de rechter op de participatie door en betrokkenheid van rechtzoekenden in digitale zittingen. Net als de focus op de gehanteerde techniek en kenmerken van civiele zaken, kan informatie over wenselijk gedrag van de rechter in een digitale setting richting geven aan hoe in de toekomst met digitale en hybride zittingen moet worden omgegaan.

Met de informatie uit het empirische onderdeel van dit onderzoek worden tenslotte aanbevelingen geformuleerd voor de toekomst. Ten aanzien van de techniek krijgen deze aanbevelingen vorm in een lijst van minimumvoorwaarden waar in de toekomst aan dient te worden voldaan om – met het oog op participatie en betrokkenheid – een digitale of hybride zitting te organiseren (eerste denkrichting). Vervolgens wordt voor vijf type civiele zaken een globale afweging gemaakt of deze zaken in de toekomst digitaal of hybride (moeten) kunnen plaatsvinden en welke kenmerken in deze afweging een rol zouden moeten spelen (tweede denkrichting). Tenslotte wordt een overzicht gegeven van wenselijke regiehandelingen die de

²² Zie hierover meer in paragraaf 3.7.2.

rechter voorafgaand en tijdens de zitting, ten behoeve van de participatie en betrokkenheid kan toepassen (derde denkrichting).

1.4. Relevantie van dit onderzoek

De relevantie van dit onderzoek is enerzijds een wetenschappelijke en anderzijds een maatschappelijke. De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is gelegen in het belang van het onderzoeken en waarborgen van participatie en betrokkenheid in een procedure bij de (civiele) rechter. Wanneer rechtzoekenden niet langer (effectief) kunnen participeren en zich op geen enkele manier betrokken voelen in de procedure waarvan zij deel uitmaken, doet dit namelijk afbreuk aan de legitimiteit van rechtspraak als institutie.²³ Rechtspraak vindt haar basis in het vertrouwen van de samenleving in een zorgvuldige besluitvorming via een proces dat op eerlijke wijze heeft plaatsgevonden.²⁴ Als rechtspraak zonder participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden plaatsvindt is dat niet langer het geval omdat het impliceert dat ook in dat geval, zonder een procedure waarin rechtzoekenden kunnen meedoen en zich betrokken voelen, de rechter tot een beslissing kan komen. Het is daarom niet voor niets dat participatie als voorwaarde van het recht op een eerlijk proces is opgenomen in het EVRM.²⁵ Een eerlijk proces houdt ook in dat de participatie van rechtzoekenden tijdens de zitting van een bepaalde kwaliteit dient te zijn (*proper participation*), een rechtzoekende dient niet alleen symbolisch maar ook daadwerkelijk effectief mee te kunnen doen.²⁶ Volgens sommige auteurs kan betrokkenheid als een vorm van participatie worden gezien en wordt er daarom met de afwezigheid van betrokkenheid ook afbreuk gedaan aan het fundamentele recht op (effectieve) participatie tijdens de civiele procedure.²⁷ Om te voorkomen dat dit gebeurt in digitale en hybride zittingen, is het belangrijk dat er kennis bestaat over hoe deze begrippen er in een digitale en hybride procedure uitzien, waar de knelpunten zitten en of deze in de toekomst eventueel zouden kunnen worden voorkomen. Bovendien kan een verminderde vorm van participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden het verloop van de zitting bemoeilijken en daarmee de waarheidsvinding die ter zitting dient plaats te vinden.²⁸ Een rechter zou bijvoorbeeld in een digitale omgeving minder goed de inschatting kunnen maken hoe partijen

²³ Van den Bos 2011, p. 10.

²⁴ *ibid*; Van der Linden 2008, p. 6; Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 274.

²⁵ McKeever, C.J.Q. 2020, p. 217, 219; Sourdin, Li & McNamara, HPT 2020, p. 451; Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 321; Van Schaick, TvPP 2017, p. 43; Zie ook: Giesen 2015/504.

²⁶ Zie bijvoorbeeld: EHRM 6 december 2007, nr. 42628/04 (Susanna Ros Westlund t. IJsland), par. 33.

²⁷ McKeever, MLR Forum 2020; Donoghue, MLR 2017, p. 1024 – 1025.

²⁸ Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 273.

zich voelen als zij in mindere mate kunnen meedoen.²⁹ Mogelijkheden om rechtzoekenden tijdens de procedure te informeren kunnen zo blijven liggen. Ook kan de rechter (onbedoeld) verkeerde indrukken wekken die vervolgens in een digitale omgeving moeilijk te herstellen zijn.³⁰ Verder zullen partijen over het algemeen tevreden terugkijken op een procedure waarin zij het gevoel hebben gehad dat ze konden meedoen en daadwerkelijk betrokken waren. Een tevreden gevoel over de procedure draagt bij aan het accepteren van de uitkomst.³¹ Ook stellen partijen zich over het algemeen bereidwilliger op tegenover (alternatieve vormen van) conflictoplossing.³²

Dit onderzoek is van maatschappelijk belang omdat vanuit de rechtspraak behoefte bestaat aan empirische informatie over de ervaring van digitale en hybride procedures.³³ De praktische inslag van dit onderzoek sluit daarop aan. De aanbevelingen, geformuleerd op basis van deze empirische informatie, zouden namelijk direct in de praktijk kunnen worden toegepast. Het empirische karakter van deze scriptie maakt het onderzoek bovendien in bredere zin relevant. De afgelopen jaren zijn de uitkomsten van empirisch onderzoek naar civiele procedures bij de rechtbank gebruikt ter verbetering van de rechtspraak.³⁴ Ook vanuit de wetenschap is er een groeiende belangstelling naar juridisch-empirisch onderzoek.³⁵ Empirisch onderzoek naar de ervaring van rechtzoekenden ter zitting is tot nu toe echter voornamelijk uitgedrukt in termen van procedurele rechtvaardigheid. Over de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden - en de perceptie daarvan volgens andere betrokken professionele partijen - is echter, ook in fysieke zittingen, nog weinig bekend. Door participatie bovendien te scheiden van een meer subjectieve beleving, zoals het gevoel betrokken te zijn in de civiele procedure, wordt er op een geconcentreerder niveau informatie verkregen over de ervaring van de rechtzoekende.

²⁹ Rowden & Wallace 2018, p 505 – 506.

³⁰ Bannon & Adelstein, Brennan Center for Justice 2020, p. 7; Bergeron, J. App. Prac. & Process 2021, p. 201; Bannon & Adelstein, Brennan Center for Justice 2020, p. 6.

³¹ Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 273; Grootelaar & van den Bos, Law. Soc. Rev. 2018, p. 235; Grootelaar & van den Bos 2016, p. 278.

e.a. 2017, p. 23; ‘Stand van zaken: ‘Maatschappelijk effectieve rechtspraak’,’ Open Brief Minister van Rechtsbescherming, rechtspraak.nl, 8 november 2018, geraadpleegd op 30 maart 2021.

³² Zimmerman, Akron. L. Rev. 2019, p 1143.

³³ Gesprek Visiedocument rechtspraak; ‘Jaarplan 2021: Rechtspraak maakt samenleven mogelijk,’ rechtspraak.nl, p. 7.

³⁴ *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 7; Grootelaar, Rdw 2017, p. 4.

³⁵ Giesen, ULR 2015, p. 11.

1.5. Methodologie

Het onderzoek is verricht aan de hand van een combinatie van literatuuronderzoek en kwalitatief empirisch onderzoek. Met een analyse van juridische en rechtssociologische literatuur zijn in hoofdstuk 2 het begrip remote justice, de elementen participatie en betrokkenheid en relevante onderdelen van de civiele procedure in kaart gebracht. Er is daarvoor niet alleen Nederlandse maar ook internationale literatuur geraadpleegd. Aan de hand van literatuuronderzoek is ook geëvalueerd op verdere digitalisering van de rechtspraak in hoofdstuk 4.

Participatie en betrokkenheid als elementen van remote justice zijn onderzocht aan de hand van een kwalitatieve analyse van interviews met rechters, advocaten en verzoekers die betrokken zijn geweest in (gedeeltelijk) digitale civiele jeugdzaken tijdens de coronaperiode. In het bijzonder zijn civiele jeugdzaken waarin het ging om een ondertoezichtstelling (OTS) en/of uithuisplaatsing (UHP) bevraagd. Deze interviews vormen de kern van dit onderzoek, daarom zal hierna in meer detail worden stilgestaan bij de manier waarop deze interviews zijn afgenomen. Daarnaast zijn twee ICT-medewerkers van de rechtbank Oost-Brabant gesproken om een meer algemeen beeld te verkrijgen van de technische ontwikkelingen die tijdens de coronaperiode bij de gerechtshoven hebben plaatsgevonden. Verder zijn de voorlopige bevindingen van dit onderzoek voorgelegd aan twee rechters, werkzaam op de sectie handel van de rechtbank Midden-Nederland en de rechtbank Den Haag, om zo te controleren of de resultaten uit dit onderzoek ook in andere civiele zaken toepassing zouden kunnen vinden. Anders dan de interviews, zijn deze gesprekken niet opgenomen en getranscribeerd, maar gebruikt ter ondersteuning en verduidelijking van de informatie die is verkregen aan de hand van de interviews.

De interviews die voor dit onderzoek zijn gebruikt zijn afgenomen in de periode maart tot en met juni 2021 samen met prof. Eddy Bauw en dr. Marc Simon Thomas. Vanwege de coronamaatregelen die tijdens deze periode van kracht waren, evenals praktische redenen, zijn de interviews digitaal afgenomen via Microsoft Teams en Skype. De interviews hadden een semigestructureerd karakter. Zo is voorafgaand aan de interviews een topic list opgesteld met daarin een verzameling van onderwerpen en vragen die tijdens de interviews aan bod dienden te komen. Deze topic list is als leidraad gebruikt gedurende de interviews waarnaast, gelet op het exploratieve karakter van dit onderzoek, voldoende ruimte werd gelaten aan de

geïnterviewde professionals om ervaringen te delen die buiten de topic list vielen.³⁶ In totaal zijn er 15 interviews afgenomen met 5 jeugdrechters, 5 jeugdrechtadvocaten en 5 verzoekers waarvan 3 werkzaam bij de Raad voor de Kinderbescherming en 2 bij de William Schrikker Stichting. Alle geïnterviewden zijn voor en tijdens de coronaperiode regelmatig betrokken geweest in (digitale en hybride) OTS- en/of UHP-procedures.³⁷ De interviews duurden ieder ongeveer een uur en zijn met toestemming van de professionals opgenomen en vervolgens getranscribeerd. De transcripties zijn naar de geïnterviewden verstuurd ter goedkeuring en in sommige gevallen zijn naar aanleiding daarvan kleine wijzigingen in de transcriptie aangebracht. Deze transcripties vormden de basis voor de analyse van participatie en betrokkenheid. Vervolgens zijn de interviews aan de hand van een open codeermethode één voor één doorgenomen.³⁸ Passages waarin de begrippen ‘participatie’ en ‘betrokkenheid’ konden worden herkend, in overeenstemming met de in hoofdstuk 2 opgestelde definities, zijn voorzien van een code. Eenzelfde aanpak is gehanteerd voor de passages waarin naar één of een aantal van de drie denkrichtingen werd verwezen: ‘techniek,’ ‘type zitting,’ en ‘gedrag van de rechter.’ Na deze analyse zijn de passages opnieuw doorgenomen ter controle en om zo meer elementen die horen bij ‘participatie’ ‘betrokkenheid’ ‘techniek’ ‘type zitting’ of ‘gedrag van de rechter’ te identificeren.³⁹

Er is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode omdat nog weinig bekend is over remote justice in het algemeen en de begrippen participatie en betrokkenheid in het bijzonder. Semigestructureerde interviews bieden de mogelijkheid om aan de hand van open vragen een helder (eerste) beeld te verkrijgen van wat precies onder deze begrippen wordt verstaan en óf ze in de praktijk kunnen worden herkend. Er kan tevens eenvoudig worden geanticipeerd op nieuwe, relevante informatie die tijdens de interviews aan het licht komt. Deze vrijheid past bij het exploratieve karakter van dit onderzoek. Tegelijkertijd kan er met een kwalitatieve onderzoeksmethode context worden gegeven aan de ervaring van rechtzoekenden.⁴⁰ Zo kunnen professionals waar nodig voorbeelden noemen of, aan de hand van vragen, verduidelijken waarom in een concreet geval de indruk werd gewekt dat goed of juist minder goed kon worden meegedaan tijdens een digitale zitting.⁴¹

³⁶ Ook het ZonMw onderzoek heeft een dergelijk karakter, zie paragraaf 1.6.

³⁷ Geen enkele geïnterviewde gaf aan korter dan 5 jaar werkzaam te zijn in het civiele jeugdrecht.

³⁸ Er is daarbij aangesloten bij het model zoals omschreven door Boeije in: Boeije 2005, p. 85.

³⁹ In het bijzonder wat betreft het opnieuw analyseren (axiaal coderen) en creëren van een typologie (structureren); Boeije 2005, p. 98 - 110.

⁴⁰ Juist aan deze context bestaat in de praktijk behoefte; Gesprek Visiedocument rechtspraak; ‘Jaarplan 2021: Rechtspraak maakt samenleven mogelijk,’ rechtspraak.nl, p. 7.

⁴¹ Een dergelijke context ontbreekt bijvoorbeeld in onderzoek van Droogleever Fortuijn dat is verricht aan de hand van een grootschalige survey waarmee de ‘algemene tevredenheid’ van advocaten over digitale zittingen

1.6. Beperkingen van dit onderzoek

Het empirische onderdeel van dit onderzoek is verricht als onderdeel van een grootschalig onderzoek naar de impact van de coronamaatregelen op de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden. Dit project wordt uitgevoerd door de Universiteit Utrecht, de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit Leiden en is gefinancierd door ZorgOnderzoek Nederland en het gebied Medische Wetenschappen (ZonMw).⁴² Dit onderzoek is om die reden afhankelijk geweest van de data die in het ZonMw-onderzoek werd verzameld. Deze scriptie kan zich echter als een afgebakend, op zichzelf staand onderdeel van het grootschalige ZonMw-onderzoek onderscheiden. Het grootschalige onderzoek richt zich namelijk niet alleen op remote justice, maar voornamelijk op de ervaren procedurele rechtvaardigheid van rechtzoekenden, de (mogelijke) schending van fundamentele rechten en het in kaart brengen van de praktische gevolgen van de ingevoerde coronamaatregelen op kwetsbare rechtzoekenden. Dit onderzoek onderscheidt zich daarvan op twee manieren: door specifiek de focus te leggen op remote justice, daar ook een meer algemene (rechtssociologische) context voor te gebruiken, en door deze informatie te relateren aan verdere digitalisering van de rechtspraak. Er wordt daarmee niet enkel onderzocht wat de invloed is van de coronamaatregelen op de rechtspraak en kwetsbare rechtzoekenden, maar ook wat deze invloed betekent met het oog op de toekomst van de rechtspraak en hoe remote justice er in die context uitziet.

Een tweede beperking is erin gelegen dat het empirische onderdeel van dit onderzoek voornamelijk is verricht aan de hand van interviews met professionals, betrokken in civiele jeugdzaken, en niet met professionals uit andere civiele rechtsgebieden. De reden hiervoor is dat de interviews zijn afgenomen in het kader van het ZonMw-onderzoek dat zich richt op kwetsbare rechtzoekenden in civiele jeugdzaken, vreemdelingenzaken en strafzaken. Andere civiele zaken vielen buiten de reikwijdte van dit onderzoek.⁴³ Het onderzoeken van participatie en betrokkenheid in juist deze civiele zaken, zaken waarin erg kwetsbare rechtzoekenden betrokken zijn, maakt dat er veel participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen kunnen worden geïdentificeerd. Dit betekent dat ook in andere civiele zaken met een groot aantal van deze

werd gemeten. Uit de surveygegevens kon niet worden afgeleid in welke situaties advocaten tevreden of juist ontevreden waren over digitale zittingen; Droogleever Fortuyn, Advocatenblad 2020.

⁴² 'Project: De impact van de coronacrisis op de rechtspraak en de positie van kwetsbare rechtzoekenden,' zonmw.nl, geraadpleegd op 17 augustus 2021; In dit onderzoek ben ik betrokken geweest en momenteel nog steeds betrokken als student-assistent.

⁴³ 'Project: De impact van de coronacrisis op de rechtspraak en de positie van kwetsbare rechtzoekenden,' zonmw.nl, geraadpleegd op 17 augustus 2021.

belemmeringen rekening kan worden gehouden. Bovendien was de beperking tot civiele jeugdzaken noodzakelijk omdat enkel de behandeling van deze civiele zaken in eerste instantie tijdens de coronacrisis is doorgegaan. Andere civiele zaken zijn uit noodzaak lange tijd uitgesteld en zouden bij aanvang van dit onderzoek – in november 2020 – nog niet kunnen worden onderzocht.⁴⁴

De voornaamste beperking is dat voor dit onderzoek naar de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden, geen rechtzoekenden zijn gesproken. Zoals in paragraaf 1.3. al kort naar voren is gekomen was dit oorspronkelijk wel de bedoeling. Aan de hand van surveys zou namelijk de ervaring van rechtzoekenden worden onderzocht. Dat deze informatie om diverse redenen geen onderdeel uitmaakt van dit onderzoek, is op een aantal manieren geprobeerd te ondervangen. In de eerste plaats door zo inzichtelijk mogelijk te maken dat dit onderzoek is verricht aan de hand van interviews met professionals en niet met rechtzoekenden. Er wordt daarom bewust in dit onderzoek gesproken over het hanteren van een ‘extern perspectief’: de participatie door rechtzoekenden zoals die kan worden waargenomen door een buitenstaander (een observant). Wat betreft de betrokkenheid van de rechtzoekende - de interne, subjectieve beleving van de zitting, die dus met een extern perspectief wordt onderzocht - wordt op twee manieren terughoudender omgegaan met de informatie uit de interviews. Zo wordt in hoofdstuk 3 en 4 slechts gesproken over *indicaties* die bestaan ten aanzien van de betrokkenheid van rechtzoekenden, in plaats van conclusies die op basis van de interviews worden getrokken. Ook worden er in de aanbevelingen minder vergaande gevolgen verbonden aan de gegevens over betrokkenheid van rechtzoekenden dan aan de gegevens over participatie. Regiehandelingen van de rechter lijken bijvoorbeeld een positieve werking te hebben op de betrokkenheid van rechtzoekenden, en blijven daarom suggesties - in plaats van harde aanbevelingen die noodzakelijk zijn voor betrokkenheid.

Bovendien is deze scriptie geschreven met het doel om aanbevelingen te formuleren die de rechtspraktijk houvast kunnen bieden. Waarnemingen vanuit een extern perspectief staan gelijk aan hoe professionals, tot wie deze scriptie zich in feite richt, digitale en hybride zittingen zouden waarnemen. Wat door hen in de interviews wordt geïdentificeerd als iets wat anders moet, kan daarom ook in de toekomst door andere professionals worden herkend. In de toekomst kan in dergelijke gevallen aan de bel worden getrokken. De professionals die voor dit onderzoek zijn benaderd zijn bovendien erg ervaren en regelmatig betrokken geweest in civiele

⁴⁴ Er hadden immers pas een aantal maanden digitale zittingen in deze civiele procedures plaatsgevonden, waarvan er in een aantal ook weer fysieke zittingen plaatsvonden; ‘Tijdelijke algemene regeling zaaksbehandeling Rechtspraak,’ rechtspraak.nl, 26 juni 2021; ‘Coronavirus (COVID 19),’ rechtspraak.nl.

jeugdzaken, zowel voor als tijdens de coronaperiode.⁴⁵ Zij zijn daarom goed bekend met de rechtzoekenden die regelmatig betrokken zijn in OTS- en UHP-procedures en de belemmeringen die deze groep daarbinnen doorgaans ervaart. Ook al zijn de geïnterviewden weliswaar zelf geen rechtzoekenden, zij zijn omwille van deze kennis en ervaring wel in staat om een goed beeld te geven van diens ervaringen.⁴⁶

1.7. Definities

De belangrijke definities voor dit onderzoek zijn de definities van het begrip remote justice en de begrippen participatie en betrokkenheid als onderdelen daarvan. Er bestaat geen afgebakende definitie van het begrip remote justice. De term dient in de literatuur als een verzamelterm om naar allerlei facetten van digitale rechtspraak te verwijzen. De mate waarin rechtzoekenden tijdens een digitale of hybride zitting kunnen participeren en zich erbij betrokken voelen, kunnen als de twee meest fundamentele facetten worden gezien. Bij de specifieke definities van deze begrippen zal uitgebreid worden stilgestaan in hoofdstuk 2.

Verder wordt in dit onderzoek veel naar ‘rechtzoekenden’ verwezen. Deze term verwijst in dit onderzoek naar de ouders en/of voogden in procedures bij de civiele jeugdrechter. De ouders en/of voogden zijn echter geen rechtzoekenden zoals eisers en gedaagden dat zijn in (andere) verzoek- en vorderingsprocedures. De betrokken ouders of voogden zijn bijvoorbeeld niet verplicht om verweer te voeren, ze kunnen namelijk ook betrokkene aanwezig zijn op de zitting. Het verweer is ook, mede erop gelet dat procesvertegenwoordiging niet verplicht is, aan minder formaliteiten verbonden.⁴⁷ Bovendien verzetten niet alle ouders of voogden in civiele jeugdzaken zich tegen het verzoek van de Raad van de Kinderbescherming of Gecertificeerde Instelling.⁴⁸ De term ‘rechtzoekende’ wordt in dit verband gehanteerd om zo aan te sluiten bij onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid en remote justice. Rechtzoekende kan hier ook gelijk worden gesteld aan rechtzoekenden in ‘reguliere’ dagvaardings- en verzoekschriftprocedures, ten behoeve van wie het empirische onderdeel van dit onderzoek ook aanbevelingen beoogd te formuleren. Omwille van de leesbaarheid wordt bovendien verwezen naar de participatie en betrokkenheid *van* rechtzoekenden, in dit onderzoek.

⁴⁵ Zo geen enkele geïnterviewde professional aangegeven korter dan vijf jaar werkzaam te zijn in het civiele jeugdrecht.

⁴⁶ Met name verzoekers, die ook in het traject voorafgaand aan de civiele zitting betrokken zijn, waren in staat om de ervaring van de rechtzoekenden zoals zij die hebben waargenomen helder uiteen te zetten.

⁴⁷ Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),⁴ rechtspraak.nl, 29 maart 2021;

‘Uithuisplaatsing: procedure uithuisplaatsing (UHP),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

⁴⁸ Interview medewerker 2; Interview medewerker 3.

Naast rechtzoekenden wordt de term ‘verzoeker’ regelmatig gebruikt in dit onderzoek. Er wordt daarmee verwezen een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of Gecertificeerde Instelling die als verzoeker van een beschermingsmaatregel (OTS of UHP) bij de mondelinge behandeling van de civiele jeugdzaak betrokken is. In het empirische onderzoek zal met ‘verzoeker’ daarom worden verwezen naar een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming of William Schrikker Stichting (Gecertificeerde Instelling), die voor dit onderzoek is geïnterviewd.

1.8. Leeswijzer

Deze scriptie begint in hoofdstuk 2 met het introduceren van het begrip remote justice (paragraaf 2.2) en de aspecten participatie en betrokkenheid als onderdelen daarvan (paragraaf 2.3). Vervolgens zal in vogelvlucht de hoofdlijnen van civiele vordering- en verzoekschriftprocedures uiteen worden gezet, met in het bijzonder aandacht voor de mondelinge behandeling (paragraaf 2.4). Ook zullen de drie denkrichtingen worden geïntroduceerd die het uitgangspunt vormen van de analyse in hoofdstuk 3 (paragraaf 2.5).

In hoofdstuk 3 wordt de (gepercipieerde) participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden geanalyseerd op basis van de interviews met rechters, advocaten en verzoekers die tijdens de coronaperiode in (digitale en hybride) civiele jeugdzaken betrokken zijn geweest. Aan de hand van de verschillende digitale zittingsvormen (telefonische, Skype en hybride zittingen) zal worden besproken hoe participatie en betrokkenheid er in deze zittingen uitzag en wat de invloed was van de techniek daarop (paragraaf 3.3 - 3.4). Vervolgens kan worden geconstateerd dat participatie en betrokkenheid inderdaad kunnen worden herkend in digitale (telefonische en Skype) en hybride zittingen en ook dat er een zekere wisselwerking tussen de twee begrippen bestaat (paragraaf 3.5). Verder kan worden geconstateerd dat non-verbale communicatie een belangrijke rol inneemt in de mate waarin rechtzoekenden kunnen participeren en zich betrokken voelen in een digitale of hybride zitting (paragraaf 3.6). Een typologie van civiele jeugdzaken zal volgen, bestaand uit een viertal (categorieën) van kenmerken die maken dat de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in een digitale zitting wordt bemoeilijkt (emotionele, ingrijpende materie, kwetsbare rechtzoekenden, complexe, ongelijke partijverhoudingen en complexe juridische materie) (paragraaf 3.7). Tenslotte worden diverse regiehandelingen van de rechter besproken die volgens de geïnterviewden een positieve bijdrage leveren aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden (paragraaf 3.8).

In hoofdstuk 4 wordt de informatie uit hoofdstuk 3 omgezet in aanbevelingen voor toekomstige digitale en hybride zittingen. Uit de interviews volgt dat participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in digitale en hybride zittingen mogelijk is, zolang aan een aantal technische minimumvoorwaarden wordt voldaan. Deze voorwaarden worden in een overzicht gepresenteerd (paragraaf 4.3). Daarnaast is het aannemelijker dat, op basis van de typologie uit hoofdstuk 3, in een bepaalde civiele procedures eerder participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen plaatsvinden dan in anderen. Als dit het geval is, is het raadzaam om geen digitale of hybride zitting aan partijen voor te stellen (paragraaf 4.4). Tenslotte kunnen de wenselijke regiehandelingen uit hoofdstuk 3 in meer concrete aanbevelingen worden geformuleerd, waarvan een overzicht in hoofdstuk 4 is opgenomen (paragraaf 4.5).

Hoofdstuk 5 zal deze scriptie afsluiten met een conclusie waarin samengevat wordt terugblik op hoe participatie en betrokkenheid als elementen van remote justice zijn herkend in digitale en hybride procedures bij de civiele jeugdrechter. Vervolgens zal worden stilgestaan bij het tweede deel van de onderzoeksvraag: de lessen die kunnen worden getrokken uit deze informatie over participatie en betrokkenheid. De voornaamste les is dat participatie en betrokkenheid, en dus remote justice, mogelijk is. Het is daarvoor echter wel vereist dat de techniek op orde is, niet in alle civiele zaken een digitale of hybride behandeling wordt voorgesteld en de rechter in staat is om participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen aan de hand van (nieuwe) regiehandelingen weg te nemen. Deze informatie is een belangrijke indicatie dat digitale hybride procedures in de toekomst onderdeel kunnen uitmaken van de rechtspraktijk, naast traditionele, fysieke zittingen.

2 | Remote justice

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt remote justice als centraal begrip in dit onderzoek geïntroduceerd (paragraaf 2.2) en zullen participatie en betrokkenheid als onderdelen daarvan worden besproken (paragraaf 2.3). Vervolgens zullen de hoofdlijnen van de civiele procedure kort uiteen worden gezet met de focus op de mondelinge behandeling, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen vorderingsprocedures enerzijds en verzoekschriftprocedures anderzijds (paragraaf 2.4). Daarna wordt stilgestaan bij drie denkrichtingen die in het empirische onderdeel van dit onderzoek het uitgangspunt vormen (paragraaf 2.5). Er wordt afgesloten met een conclusie (paragraaf 2.6).

2.2. Remote justice

De term remote justice is niet een in de literatuur breed geaccepteerde term om te verwijzen naar de ervaring van rechtspraak op afstand. Pas met de opkomst van (gedeeltelijk) digitale rechtspraak als gevolg van de coronacrisis, is ook de term remote justice steeds vaker verschenen in empirisch onderzoek naar deze nieuwe, digitale mogelijkheden.⁴⁹ Met remote justice wordt in dergelijk onderzoek verwezen naar het recht doen van digitale rechtszaken aan rechtspraak in traditionele zin, met alle waarborgen die daarin zijn verankerd. Remote justice is daarmee een breed begrip, een verzamelterm om naar allerlei facetten te verwijzen die een rol spelen bij digitale, rechtvaardige rechtspraak, waaronder de ervaring van rechtzoekenden met digitale rechtspraak.

Voordat de coronacrisis zijn intrede deed werd er al onderzoek gedaan naar digitale rechtspraak, maar werd daar nog niet met de term remote justice naar verwezen. Zo onderzocht Susskind op een abstract niveau hoe rechtspraak er in de toekomst uit zou kunnen zien. Hij verwijst daarbij naar ‘justice’ in een digitale omgeving. De term remote justice wordt nog niet gehanteerd.⁵⁰ De ervaring van rechtzoekenden met digitale rechtspraak is voor de coronacrisis ook al onderzocht. Zo hebben Rowden en Wallace onderzoek gedaan naar de ervaring van Australische rechtzoekenden in digitale zittingen. Er werd in hun onderzoek gesproken over rechtspreken op afstand (remote judging) en digitale procedures bij de rechter (remote

⁴⁹ Zoals in: Van Wingerden, Vanderveen, *leidenlawblog.nl* 2020; Droogleever Fortuyn, *Advocatenblad* 2020; Bannon & Adelstein 2020; Bergeron, *J. App. Prac. & Process*.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld: Susskind 2019, p. 60, waar Susskind spreekt over ‘online courts’ en p. 71 – 84, waar Susskind spreekt over allerlei vormen van ‘justice’ maar Remote Justice daar niet tussen plaatst.

procedures).⁵¹ Vergelijkbaar is het onderzoek van Bellone en Macdonald, Morgan en Metze naar de ervaring van Amerikaanse advocaten in digitale en hybride zittingen. In dit onderzoek wordt echter ook geen gebruik gemaakt van remote justice om de ervaring van digitale rechtspraak te duiden.⁵² Tenslotte is in het Verenigd Koninkrijk door Donoghue onderzoek gedaan naar (gedeeltelijk) digitale rechtszaken. Donoghue hanteert de term ‘digital justice’ om naar de ervaring van rechtzoekenden in digitale rechtszaken te verwijzen. Donoghue identificeert de toegang van rechtzoekenden tot het recht (access to justice) en het participeren van rechtzoekenden in een digitale zitting als onderdelen van digital justice.⁵³

In aansluiting op Donoghue is tijdens de coronacrisis door McKeever onderzoek gedaan naar de ervaring van rechtzoekenden in (gedeeltelijk) digitale rechtszaken. McKeever heeft in navolging van Donoghue onderzocht hoe rechtzoekenden in Ierland, Engeland en Wales digitale procedures hebben ervaren door de mate van participatie en toegang tot het recht te analyseren. McKeever gebruikt daarvoor voor het eerst, in een empirisch onderzoek, de term remote justice.⁵⁴ In Nederland is onderzoek gedaan naar remote justice tijdens de coronacrisis door Droogleever Fortuyn, Wingerden en Vanderveen. Er is in dit onderzoek niet gekeken naar de mate van participatie of toegang tot het recht, maar meer algemeen naar de tevredenheid van advocaten over digitale en hybride zittingen.⁵⁵

Al met al kan worden geconstateerd dat remote justice in de literatuur geen gedefinieerde term is, maar op verschillende manieren verwijst naar de ervaring met digitale rechtspraak. Met remote justice wordt de ervaring van rechtzoekenden met digitale rechtspraak geduid, ongeacht of deze digitale rechtspraak een gevolg is van de coronacrisis.⁵⁶ Er bestaat echter ook onderzoek naar de ervaring van rechtzoekenden in een digitale procedure waarin niet de term remote justice wordt gehanteerd.⁵⁷ Daarnaast beperkt remote justice zich niet tot de ervaring van rechtzoekenden, maar kan ook de ervaring van andere betrokkenen onderwerp van onderzoek zijn.⁵⁸ Bovendien kunnen de elementen van een digitale zitting die in het kader van remote justice worden onderzocht, variëren. Onderzoek naar remote justice kan bijvoorbeeld gericht zijn op de participatie van rechtzoekenden in digitale zittingen, de toegang

⁵¹ Rowden & Wallace 2018, p. 505 – 506.

⁵² Bellone, JICLT 2013, p. 27; McDonald, Morgan & Metze, Psychol. Public Pol. L. 2016, p. 201.

⁵³ Donoghue, MLR 2017, p. 1024 – 1025.

⁵⁴ McKeever, MLR Forum 2020; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 217.

⁵⁵ Van Wingerden, Vanderveen, leidenlawblog.nl 2020; Droogleever Fortuyn, Advocatenblad 2020.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: Donoghue, MLR 2017; Bellone, JICLT 2013; McDonald, Morgan & Metze, Psychol. Public Pol. L. 2016.

⁵⁷ Bellone, JICLT 2013; McDonald, Morgan & Metze, Psychol. Public Pol. L. 2016; Susskind 1996.

⁵⁸ Zoals advocaten: Van Wingerden, Vanderveen, leidenlawblog.nl 2020; Droogleever Fortuyn, Advocatenblad 2020.

van rechtzoekenden tot (digitale) rechtspraak of de tevredenheid van advocaten met digitale procedure.⁵⁹ In dit onderzoek staat de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in digitale zittingen centraal. Er wordt daarmee voor een deel aangesloten bij het onderzoek van Donoghue en McKeever. Met name het onderzoek van McKeever dat is gericht op rechtzoekenden in het civiele jeugdrecht wordt als uitgangspunt genomen.⁶⁰ Daarbij wordt de volgende definitie van remote justice gehanteerd:

Remote justice is een verzamelterm die verwijst naar rechtspraak op afstand, die digitaal heeft plaatsgevonden. Remote justice concentreert zich ook op de ervaring van digitale rechtspraak door rechtzoekenden, in het bijzonder de wijze waarop participatie en betrokkenheid hebben vorm gekregen in een digitale zitting.

Er is gekozen om participatie en betrokkenheid als twee afzonderlijke, centrale elementen van remote justice te definiëren, omdat beide begrippen de kern van de problematiek van digitale en hybride zittingen weergeven. Digitale en hybride zittingen hebben het afgelopen jaar weerstand opgewekt omdat niet langer vanzelfsprekend is of in een digitale omgeving aan volwaardige rechtspraak kan worden gedaan.⁶¹ Het duidelijk kunnen zien en horen van de rechter en procespartijen, als vereiste om aan een zitting te kunnen meedoen, verloopt namelijk niet langer op dezelfde manier. Bovendien zijn allerlei kenmerken die horen bij een rechtszaak, zoals de opstelling van partijen in de zittingszaal en de rechter die formeel de zitting opent, afwezig in een digitale of hybride zitting.⁶² Onderzoek naar remote justice, rechtvaardige rechtspraak op afstand, betreft daarom in de kern onderzoek naar participatie en betrokkenheid. De aanwezigheid van deze aspecten is in een digitale of hybride zitting onzeker, terwijl ze nodig zijn om ook in digitale procedures van volwaardige rechtspraak te kunnen spreken.

2.3. Participatie en betrokkenheid als elementen van Remote Justice

2.3.1. Participatie en betrokkenheid volgens McKeever en Donoghue

Donoghue zet zich in haar onderzoek af tegen het idee dat ‘digital justice’ en ‘virtual courts’ voornamelijk dienen bij te dragen aan het verbeteren van de snelheid en effectiviteit van de

⁵⁹ *ibid*; McKeever, MLR Forum 2020; McKeever, C.J.Q.

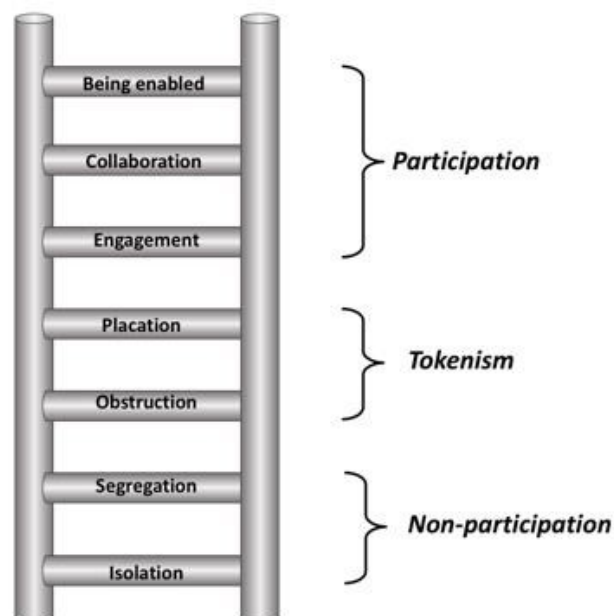
⁶⁰ Donoghue, MLR 2017, p. 1025; McKeever, MLR Forum 2020, p. 4.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Dinkelaar, Trema 2020, p. 6; Droogleever Fortuyn, Advocatenblad 2020.

⁶² *ibid*.

rechtspraak. Digitale rechtspraak draagt namelijk ook veel breder bij aan het vergroten van de toegang tot het recht.⁶³ Het is om die reden volgens Donoghue van belang dat wordt gekeken naar de mate waarin rechtzoekenden effectief hebben kunnen participeren in een digitale setting en op welke manier digitale zittingen bijdragen aan de toegang tot het recht. Donoghue constateert dat er verschillen bestaan in de manier waarop rechtzoekenden participeren in een digitale zitting. Rechtzoekenden die enkel meedoen aan een zitting bevinden zich op een ander participatieniveau dan rechtzoekenden die zich ook betrokken voelen bij de zitting. In digitale zittingen wordt voornamelijk de betrokkenheid van rechtzoekenden aangetast, wat volgens Donoghue een essentieel onderdeel is van (effectieve) participatie.⁶⁴

McKeever borduurt voort op het onderzoek van Donoghue en onderzoekt in welke mate rechtzoekenden kunnen participeren in digitale procedures bij de Britse jeugdrechter. McKeever onderscheidt de mate waarin een rechtzoekende kan participeren in een digitale procedure aan de hand van een diverse participatiestadia die kunnen worden geplaatst op een ladder, de zogenaamde *ladder of legal participation*, vrij vertaald in dit onderzoek als de participatieladder. Des te hoger de rechtzoekende op de ladder staat, des te meer de rechtzoekende kan participeren in een procedure bij de rechter.⁶⁵

Figuur 1: Participatieladder van McKeever zoals weergegeven in: MLR Forum 2020 (p. 4)

⁶³ Donoghue, MLR 2017, p. 1023.

⁶⁴ Donoghue, MLR 2017, p. 1024 – 1025.

⁶⁵ McKeever, MLR Forum 2020, p. 4; McKeever sluit in dit verband aan op de participatieladder zoals ontwikkeld door Arnstein, die aan de hand van de verschillende participatiestadia de politieke participatie onder Amerikaanse burgers uitdrukt; Arnstein, JEP 1969, p. 216.

Wanneer de rechtzoekende zich op de laagste twee treden van de ladder bevindt is er onvoldoende participatie mogelijk volgens McKeever. Zo weinig dat er niet kan worden gesproken van participatie. De rechtzoekende voelt zich geïsoleerd (laagste trede) en zich afgescheiden van de procedure bij de rechter (tweede trede). In deze gevallen lukt het de rechtzoekende niet om mee te doen aan de procedure bij de rechter, omdat degene niet wil of niet kan meedoen.⁶⁶ Als de rechtzoekende zich op de middelste twee treden van de ladder bevindt is er volgens McKeever sprake van symbolische participatie. Het lijkt dan of de rechtzoekende mee kan meedoen in de procedure, maar dit is niet daadwerkelijk zo. McKeever drukt deze situatie uit met de term *tokenism*, een begrip dat vaak in verband wordt gebracht met de symbolische participatie van diverse minderheidsgroepen in een samenleving.⁶⁷ Er is sprake van symbolische participatie wanneer er zich diverse emotionele, praktische of intellectuele belemmeringen voordoen bij de rechtzoekende waardoor degene een zekere mate van ‘obstructie’ ondervindt (derde trede).⁶⁸ McKeever geeft als voorbeeld de situatie dat de rechtzoekende vermoeid is door steeds op zoek te moeten gaan naar juridische bijstand en het verkrijgen van de juiste informatie om de procedure te begrijpen. In dit soort gevallen kan het individuele, mentale proces gerelateerd aan de gerechtelijke procedure er bij de rechtzoekende voor zorgen dat degene niet in staat zijn om daadwerkelijk deel te nemen. Een trede hoger staat de situatie waarin de rechtzoekende wel de juiste informatie en bijstand krijgt aangeboden, maar deze ineffectief blijkt te zijn in de praktijk. Er is dan sprake van een zekere mate van tevredenstelling (vierde trede) die, als daadwerkelijk wordt gekeken naar de vereiste kennis van de rechtzoekende over de gerechtelijke procedure, misplaatst blijkt te zijn.⁶⁹

Wanneer de rechtzoekende zich op de hoogste drie treden van de ladder bevindt, is er sprake van participatie bij de rechtzoekende. Er zijn dan een drietal participatieniveaus te onderscheiden. McKeever maakt onderscheid op basis van de intellectuele, praktische en emotionele belemmeringen die rechtzoekenden in gerechtelijke procedures ervaren. Hoe meer van deze belemmeringen zijn weggenomen door bijvoorbeeld rechtbankmedewerkers of de omgeving van de rechtzoekende, hoe beter de rechtzoekende in staat is om te participeren. Zo staat op de vijfde trede van de participatieladder het niveau waarin de rechtzoekende zich betrokken voelt bij de procedure. De rechtzoekende kan zich navigeren gedurende het proces en is in staat om actief te communiceren met de andere betrokkenen (vijfde trede). Een trede

⁶⁶ McKeever, MLR Forum 2020, p. 4.

⁶⁷ Zie hier ook duidelijk de inspiratie geput uit Arnstein; McKeever, MLR Forum 2020, p. 4 - 5.

⁶⁸ *ibid*; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 7.

⁶⁹ McKeever, MLR Forum 2020, p. 5.

hoger staat het niveau waarin de rechtzoekende medewerking verleent in de procedure (zesde trede). De rechtzoekende is in staat de procedure te begrijpen en moeilijkheden te identificeren. Dit betekent dat ook een andere houding kan worden aangenomen door de rechtzoekende: de andere betrokkenen worden als ‘*honest brokers*’ gezien. Er bestaat daarmee een zekere mate van vertrouwen waardoor de rechtzoekende daadwerkelijk kan meewerken met de procedure.⁷⁰ Op hoogste trede staat tenslotte het niveau waarin de rechtzoekende (volledig) de gelegenheid krijgt te participeren (hoogste trede). De rechtzoekende voelt zich zeker en ondersteund in de procedure en ziet de andere betrokkenen als gelijken, voor zover dat mogelijk is. Volgens McKeever draagt een actieve rechter in belangrijke mate bij aan deze ervaring. Er ontstaan participatiegelegenheden wanneer de rechter bijvoorbeeld duidelijk uitlegt waarom in de procedure een bepaalde vraag wordt gesteld en waarom deze wellicht anders is dan de vragen die zijn gesteld aan de andere partij. Rechtzoekenden zijn op dit hoogste niveau ook in staat te begrijpen waar hun juridische en procedurele kennis tekortschiet.⁷¹

2.3.2. In afwijking van McKeever en Donoghue

Over de participatie en betrokkenheid van Nederlandse rechtzoekenden in digitale civiele procedures is nog weinig bekend. Het is daarom ook nog niet duidelijk hoe de twee begrippen precies door professionals in de civiele procedure zullen worden herkend. Uit het voorgaande is gebleken dat McKeever participatie duidelijk ziet als een begrip dat subjectief is: de plaats op de participatieladder wordt bepaald door persoonsgebonden ervaringen en persoonlijkheid van de rechtzoekende – en de belemmeringen die daarmee gepaard gaan.⁷² Het kunnen participeren van rechtzoekenden wordt in dit onderzoek echter meer als een objectief begrip onderzocht, zoals een buitenstaander het zou omschrijven. Participatie is namelijk niet alleen gekoppeld aan belemmeringen in de subjectieve beleavingswereld van rechtzoekenden, maar ook aan andere, ‘objectieve,’ praktische belemmeringen.⁷³ Betrokkenheid daarentegen kan niet op dezelfde, objectieve manier worden onderzocht. Het gevoel betrokken te zijn bij een procedure is namelijk per definitie een persoonlijke beleving van de rechtzoekende en zal daarom dan ook zoveel mogelijk op die manier – zonder dat deze beleving al wordt ingevuld -

⁷⁰ McKeever, MLR Forum 2020, p. 6; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 7.

⁷¹ McKeever, MLR Forum 2020, p. 5 – 6.

⁷² *ibid.*

⁷³ Er bestaat niet een hiërarchie, zoals McKeever beschrijft, tussen participatie en betrokkenheid. Het zijn elementen die in zekere zin niet te vergelijken zijn omdat ze beiden een ander perspectief hanteren voor het beschrijven van de ervaring van rechtzoekenden.

worden onderzocht. Waar participatie dus ziet op het objectief vast te stellen vermogen van rechtzoekenden om tijdens een digitale zitting mee te kunnen doen, ziet betrokkenheid op het subjectieve gevoel van de rechtzoekende om bij de (digitale) zitting betrokken te zijn. Daarmee ligt de betekenis van beiden begrippen dichtbij elkaar. Op het moment dat rechtzoekenden namelijk in staat zijn mee te doen met een digitale zitting, zal er over het algemeen ook een hogere mate van betrokkenheid bij de civiele procedure worden ervaren. McKeever constateert bijvoorbeeld dat wanneer een rechtzoekende de procedure beter kan volgen (participatie), bijvoorbeeld door te begrijpen wat met bepaalde juridische termen wordt bedoeld, de rechtzoekende ook minder afstand ervaart ten aanzien van deze procedure (betrokkenheid).⁷⁴ Daarentegen zal in digitale procedures waarin de rechtzoekende niet kan participeren, bijvoorbeeld omwille van allerlei technische problematiek, het minder aannemelijk zijn dat de rechtzoekende zich betrokken voelt. De rechtzoekende is immers nauwelijks een onderdeel geweest van de procedure waarin degene zich betrokken moet voelen.

Naast het uit elkaar halen van participatie en betrokkenheid wordt ook op andere punten in dit onderzoek niet volledig aangesloten bij participatie en betrokkenheid zoals deze begrippen door McKeever en Donoghue worden gehanteerd. Zo beschouwt McKeever allerlei intellectuele, praktische en emotionele belemmeringen van rechtzoekenden inherent verbonden met het kunnen participeren tijdens een civiele procedure.⁷⁵ Hoe minder belemmeringen er kunnen worden geïdentificeerd, des te hoger het participatieniveau – en daarmee de plaats op de participatieladder - van de rechtzoekende.⁷⁶ In dit onderzoek zal een beperktere definitie van participatie worden gehanteerd. Zo ziet participatie in dit onderzoek enkel op het meedoen van rechtzoekenden tijdens de zitting en in principe niet op het meedoen tijdens de hele civiele procedure – of participatiebelemmeringen die voorafgaand aan de procedure hebben plaatsgevonden. Naar allerlei problematiek die rondom de zitting voor rechtzoekenden (mogelijk) heeft meegespeeld, bijvoorbeeld of de rechtzoekende voldoende rechtsbijstand heeft gekregen en de gang naar de rechter goed heeft kunnen vinden, vallen namelijk buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Als dergelijke informatie relevant is voor het kunnen meedoen tijdens de zitting, en daar direct verband mee houdt, zal daar in dit onderzoek in enkel geval kort naar worden verwezen. Zo gaven een aantal professionals aan dat het moment vlak voor en na de zitting wordt gebruikt om uit te leggen wat er tijdens de zitting zal gebeuren, hetgeen ervoor zorgt dat rechtzoekenden op de zitting beter kunnen meedoen. Er bestaat in een dergelijk

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld: Droogleever Fortuyn, *Advocatenblad.nl* 2020.

⁷⁵ McKeever, *MLR Forum* 2020, p. 5 – 6; McKeever, *C.J.Q.* 2020, p. 7 - 8.

⁷⁶ *ibid.*

geval een direct verband met de zitting en met hetgeen een digitale zitting van een fysieke zitting onderscheidt. Emotionele, praktische en intellectuele participatiebelemmeringen van rechtzoekenden die in digitale civiele jeugdzaken kunnen worden geconstateerd worden in dit onderzoek bovendien als een apart onderdeel in hoofdstuk 3 besproken - als typologie van een civiele jeugdzaak. Dergelijke belemmeringen zijn namelijk voor een groot deel eigen aan civiele jeugdprocedures en de rechtzoekenden die daarin betrokken zijn. In andere civiele zaken is het aannemelijk dat een aantal van deze emotionele, praktische of intellectuele participatiebelemmeringen niet of in mindere mate voorkomen.⁷⁷

Verder staat het participeren tijdens de zitting in dit onderzoek los van wat de hoogste vorm van participatie zou moeten zijn en wijkt de definitie daarmee af van die van McKeever en Donoghue. Waar betrokkenheid als een van de hoogste vormen van participatie wordt gezien door McKeever en Donoghue, bestaat in dit onderzoek betrokkenheid als gelijkwaardig, zelfstandig begrip ‘naast’ participatie.⁷⁸ Aanbevelingen voor de toekomst worden pas geformuleerd nadat de begrippen participatie en betrokkenheid zijn geanalyseerd aan de hand van de interviews. Aanbevelingen die zien op hoe de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden had moeten zijn, zijn daarmee niet, zoals in het onderzoek van McKeever en Donoghue, ingebakken in de definitie van participatie.⁷⁹ Het exploratieve karakter van dit onderzoek maakt immers dat niet op voorhand, voorafgaand aan de analyse van de interviews, duidelijk is wat deze aanbevelingen precies zullen zijn.

2.3.3. Participatie als element van remote justice

McKeever stelt terecht dat participatie een ingewikkeld begrip is waarbij veel verschillende factoren meespelen. Ze definieert participatie als het vermogen van het individu om een stem te hebben in beslissingen die hem of haar raken.⁸⁰ Volgens deze definitie is participatie niet

⁷⁷ Coenraad e.a. 2017, p. 23; Wesselink NJB 2010/1266; ‘Informatie over procedures in civiele zaken,’ rechtspraak.nl, 12 november 2020; Van der Kraats 2017, p. 198 – 199.

⁷⁸ ‘Naast’ elkaar in plaats van ‘boven’ elkaar: participatie en betrokkenheid bestaan als het ware als twee gelijkwaardige (maar verschillende) begrippen naast elkaar.

⁷⁹ McKeever hanteert wel een dergelijke normatieve invalshoek met haar definitie van participatie omdat haar onderzoek is gericht op het evalueren van het Britse digitale hervormingsprogramma. De belemmeringen die daarmee gepaard gaan, waaronder een onvoldoende actieve rechter, gelden niet als zodanig voor het Nederlandse rechtssysteem. Zo bestaat er in Nederland meer ruimte voor de rechter om actiever op te treden dan in het Britse rechtssysteem; Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.6; ‘Informatie over procedures in civiele zaken,’ rechtspraak.nl, 12 november 2020, geraadpleegd op 31 maart 2021. Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021; ‘Uithuisplaatsing: procedure uithuisplaatsing (UHP),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

⁸⁰ McKeever, C.J.Q. 2020, p. 219.

alleen gerelateerd aan de gang van zaken tijdens de zitting maar ook aan diverse andere belemmeringen die voor het individu buiten de zitting meespelen.⁸¹ Op basis van een combinatie van al deze factoren kunnen volgens McKeever de verschillende participatieniveaus op de participatieladder worden onderscheiden.⁸² De definitie van participatie door McKeever is ruimer dan participatie zoals in dit onderzoek wordt onderzocht. Het onderhavige onderzoek richt zich namelijk op participatie op een meer primair niveau. Onafhankelijk van het kennisniveau of de emoties van een rechtzoekende gaat participatie over hoe de zitting heeft plaatsgevonden en of de rechtzoekende eraan mee kon doen op een vergelijkbare manier als in een fysieke zitting het geval zou zijn. Dit is bijvoorbeeld zo, als de rechtzoekende goed in staat is om een digitale zitting te volgen. Een andere voorwaarde is dat er door het rechtzoekende contact kan worden gelegd met de andere betrokkenen en in staat is om vrijuit te spreken, zonder dat anderen (ongewenst) meekeken. Het is in een digitale procedures niet vanzelfsprekend dat dit zo is.⁸³ De volgende definitie van participatie wordt in dit onderzoek gehanteerd:

Participatie is het op primair niveau kunnen meedoen met een zitting bij de rechter.
De rechtzoekende kan de zitting goed volgen, is in staat om contact te leggen met alle betrokkenen en kan vrijuit spreken.

Participatie in dit onderzoek kan ook wel als een objectief element van remote justice worden gezien. De mate waarin een rechtzoekende de zitting kon volgen, in staat was contact te leggen met andere betrokkenen en vanuit zijn of haar (thuis)omgeving vrijuit kon spreken zijn namelijk elementen die te abstraheren zijn van de persoon van de rechtzoekende. Wanneer een individu niet in staat is om mee te doen aan de zitting omdat een van deze elementen niet aanwezig is, is dat namelijk niet gerelateerd aan het gevoel van de rechtzoekende maar eerder een constatering. Er wordt om die reden als het ware vanuit ‘de observant,’ een extern perspectief, gekeken of rechtzoekenden in digitale zittingen in staat zijn mee te doen.

⁸¹ McKeever, C.J.Q. 2020, p. 217.

⁸² McKeever, MLR Forum 2020, p. 5 – 6.

⁸³ Spronken, Trema p. 9.

2.3.4. Betrokkenheid als element van remote justice

McKeever onderscheidt betrokkenheid als een overtreffende trap van participatie: de rechtzoekende is niet alleen in staat mee te doen aan een procedure bij de rechter, maar voelt zich ook op een zekere manier erbij betrokken.⁸⁴ Volgens McKeever betekent betrokkenheid dat de rechtzoekende zich een belangrijk onderdeel van het proces heeft gevoeld, in staat is om reacties van de rechter en andere betrokken partijen (juridisch) te plaatsen en adequaat daarop te reageren.⁸⁵ In dit onderzoek wordt van deze definitie afgeweken. Betrokkenheid zal in dit onderzoek niet zozeer als overtreffende trap van participatie worden gezien, maar als een element dat gelijkwaardig is aan participatie. Er bestaat geen hiërarchie tussen de twee. Een belangrijk verschil tussen de begrippen is echter dat participatie vanuit een extern perspectief kan worden vastgesteld, terwijl betrokkenheid ziet op de interne beleving van de rechtzoekende. Waar participatie als een objectief element kan worden gezien, kan betrokkenheid als een subjectief element van remote justice worden onderscheiden.⁸⁶ De volgende definitie van betrokkenheid zal in dit onderzoek worden gehanteerd:

Betrokkenheid is de ervaring van de rechtzoekende om een (belangrijk) onderdeel van de procedure bij de rechter te zijn. De rechtzoekende heeft het gevoel dat de rechter hem of haar bij de procedure wil betrekken en naar zijn of haar mening wordt geluisterd.

De mate waarin een rechtzoekende zich betrokken voelt, hangt nauw samen met het gevoel tevreden terug te kijken op de procedure bij de rechter. Wanneer de rechtzoekende het gevoel heeft door de rechter serieus te zijn genomen en dat naar zijn of haar standpunt is geluisterd, zal de rechtzoekende zich namelijk over het algemeen ook meer betrokken voelen.⁸⁷ Er kan dan ook een zeker verwantschap worden geconstateerd tussen betrokkenheid en elementen van procedurele rechtvaardigheid, zoals het gevoel gehoord te zijn door de rechter (*voice*).⁸⁸ Net als bij procedurele rechtvaardigheid is het gedrag van de rechter een belangrijke factor die bijdraagt aan de betrokkenheid van rechtzoekenden.⁸⁹ McKeever beschrijft dat een actieve rechter ervoor kan zorgen dat een rechtzoekende op een hoger participatieniveau kan meedoen.⁹⁰ De

⁸⁴ McKeever, MLR Forum 2020, p. 5 – 6; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 3; Donoghue, MLR 2017, p. 1024.

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ *ibid.*

⁸⁷ McKeever wijst hier ook op: McKeever, MLR Forum 2020, p. 5 – 6; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 2.

⁸⁸ Grootelaar & van den Bos, Law. Soc. Rev. 2018, p. 234.

⁸⁹ Beier, Eib, Fiedler & Fielder, J. Appl. Soc. Psychol. 2014, p. 50.

⁹⁰ McKeever, MLR Forum 2020, p. 5 – 6.

betrokkenheid van rechtzoekenden betreft daarom niet alleen het gevoel onderdeel uit te maken van de procedure, maar ook het gevoel of de rechter de rechtzoekende (voldoende) bij de procedure wilde betrekken. De invloed van het gedrag van de rechter op de betrokkenheid – maar ook op de participatie – van rechtzoekenden zal bovendien als een apart onderdeel worden behandeld in hoofdstuk 3.⁹¹

2.4. Het civiele proces

Voor het intreden van de coronacrisis was het vanzelfsprekend dat de behandeling van de zitting, in het procesrecht ook wel de mondelinge behandeling genoemd, fysiek op de rechtbank plaatsvond. Het civiele proces(recht) gaat daar dan ook vanuit.⁹² Ondanks dat de mondelinge behandeling digitaal of in hybride vorm plaatsvond, kon er tijdens de coronacrisis grotendeels aan dit civiele proces worden vastgehouden. In principe heeft hetzelfde civiele proces plaatsgevonden alleen gebeurde dit in veel gevallen digitaal, waar dit normaliter schriftelijk zou geschieden. Het contact met de griffie vond bijvoorbeeld via de telefoon plaats of via de beveiligde mailomgeving ZIVVER, in plaats van op papier.⁹³ Ondanks dat de gang van zaken in de praktijk heel anders verliep, zijn de verschillen tussen digitale en fysieke civiele procedures procesrechtelijk relatief klein gebleven. Hetzelfde proces vond plaats, met alle waarborgen die daarbij in acht moesten worden genomen, maar dan in een aantal gevallen op een digitale manier.⁹⁴

De interviews richten zich op de (digitale) zitting in de civiele procedure. De digitalisering van de administratieve processen voorafgaand en na de zitting hebben in de analyse van de interviews in hoofdstuk 2 daarom geen centrale plek. Om de participatie en betrokkenheid tijdens de zitting echter als onderdeel van de civiele procedure te kunnen plaatsen, zullen hierna de hoofdlijnen van het civiele proces worden beschreven van zowel de vorderingsprocedure als verzoekschriftprocedure.

⁹¹ Het gedrag van de rechter is daarnaast namelijk ook relevant voor de afweging of (gedeeltelijk) digitale zittingen in de toekomst kunnen blijven plaatsvinden en welke aanpak van rechters zich in een dergelijk geval het beste zijn.

⁹² Zie bijvoorbeeld ook: ‘Landelijk procesreglement voor civiele dagvaardingszaken bij de rechtbanken,’ versie september 2019, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 7; ‘Landelijk procesreglement verzoekschriftprocedures rechtbank handel/voorzieningenrechter,’ versie januari 2021, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 14 – 15.

⁹³ ‘Tijdelijke algemene regeling zaaksbehandeling Rechtspraak,’ rechtspraak.nl, 26 juni 2021; ‘Coronavirus (COVID 19),’ rechtspraak.nl; ‘Veilig Mailen met de Rechtspraak,’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021.

⁹⁴ *ibid.*

2.4.1. De vorderingsprocedure

De meeste civiele zaken zijn vorderingsprocedures.⁹⁵ Een zogenaamde vorderingsprocedure vangt aan met een dagvaarding waarin de eiser zijn standpunten uiteenzet, zijn eis en de rechtsgronden waarop de eis is gebaseerd.⁹⁶ De dagvaarding wordt vervolgens voor betekening naar de gedaagde gestuurd en ingediend bij de rechtbank. Wanneer de gedaagde de dagvaarding heeft betekend en de griffiekosten zijn betaald, is het geding aanhangig. Het geding vangt aan op het moment dat het in de administratie van de rechtbank is opgenomen.⁹⁷ Nadat ook de eiser het griffierecht heeft voldaan, heeft de gedaagde de kans om schriftelijk, middels een conclusie van antwoord, op de dagvaarding te reageren.⁹⁸

Tot dusver hebben partijen in de vorderingsprocedure enkel op papier met elkaar contact gehad. De periode vanaf het uitbrengen van de dagvaarding door de eiser tot de ontvangst van de conclusie van antwoord van de gedaagde kan daarom ook wel als de schriftelijke fase van de procedure worden beschouwd, zie ook figuur 2.⁹⁹ De rechter neemt met de dagvaarding en conclusie van antwoord voor het eerst kennis van het geschil van partijen en zal op basis daarvan beslissen om een mondelinge behandeling te gelasten.¹⁰⁰

Voorheen werd door de rechter niet altijd gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een mondelinge behandeling te bevelen. Dit kwam met name door de vertraging dat een dergelijke behandeling zou veroorzaken voor het verloop van de civiele procedure. Oorspronkelijk was de schriftelijke fase in de civiele procedure namelijk langer.¹⁰¹ Zo vond er na het uitbrengen van de dagvaarding en conclusie van antwoord nog een schriftelijke ronde plaats waarin partijen op elkaars standpunten konden reageren (replik en dupliek). Er was daarom ook minder behoefte om na twee schriftelijke rondes, partijen ook nog mondeling hun standpunt uiteen te laten zetten op de rechtbank.¹⁰² De wijzigingen die zijn aangebracht in de civiele procedure met de Spoedwet KEI hebben ervoor gezorgd dat hier verandering in is gekomen. De mondelinge behandeling is naar voren gehaald en vindt nu plaats voorafgaand aan de tweede schriftelijke ronde. Op die manier kan er namelijk eerder door de rechter, door mondeling met partijen te

⁹⁵ 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 40.

⁹⁶ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/1.4.3. & 5.3; Sinds de invoering van de wetswijzigingen van KEI wordt niet langer gesproken over dagvaardingsprocedures maar over de vorderingsprocedures.

⁹⁷ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.1.

⁹⁸ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.2. & 6.3.

⁹⁹ De schriftelijke fase van de procedure is geen officiële term die wordt gehanteerd in de literatuur of praktijk. De term beschrijft in dit onderzoek echter wel duidelijk het onderscheid tussen deze fase van de procedure en de mondelinge behandeling, die ter zitting plaatsvindt en waar het zwaartepunt van dit onderzoek ligt.

¹⁰⁰ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/5.3.

¹⁰¹ *ibid.*

¹⁰² Van der Linden, RM 2008, p. 11.

praten over wat hen daadwerkelijk verdeeld houdt, tot de kern van het geschil worden gekomen.¹⁰³

Deze veranderingen zijn gepaard gegaan met een veranderend beeld over de rol die de rechter tijdens het civiele proces dient in te nemen.¹⁰⁴ Van origine is de civiele rechter lijdelijk, het zijn namelijk partijen die eigenaar zijn van het geschil. De rechter zal de knoop doorhakken binnen, de door partijen getrokken, grenzen van de rechtsstrijd.¹⁰⁵ Om echter de civiele procedure effectiever te laten verlopen en eerder tot de kern van het geschil te komen, is het wenselijk dat de civiele rechter een actievere rol aanneemt. Met het toepassen van regie, zowel tijdens de mondelinge behandeling als voorafgaand daaraan, is een manier waarop een dergelijke rol door de civiele rechter wordt aangenomen.¹⁰⁶ Met de Spoedwet KEI is deze regierol ook vastgelegd in het civiele procesrecht. Zo is het mogelijk dat de rechter al voorafgaand aan de mondelinge behandeling een of beiden partijen een bewijsopdracht geeft, daarmee voorsortierend op de (juridische) kern van het geschil, of alvast een deskundige benoemt.¹⁰⁷

Met de mondelinge behandeling vangt de mondelinge fase van de procedure aan. Tijdens de mondelinge behandeling hebben eiser en gedaagde de gelegenheid om hun standpunten fysiek in de zittingszaal uiteen te zetten.¹⁰⁸ Momenteel is een fysieke mondelinge behandeling nog steeds het uitgangspunt, al is het aan de rechter - en de coronamaatregelen die op dat moment gelden - om ervoor te kiezen de mondelinge behandeling digitaal te laten plaatsvinden.¹⁰⁹ In aansluiting op de versterkte regierol van de rechter, staat het de civiele rechter tijdens de mondelinge behandeling vrij om, binnen de beginselen van goede procesorde, invulling te geven aan het verloop van de mondelinge behandeling.¹¹⁰ In artikel 87 Rv zijn de verschillende mogelijkheden opgesomd die de rechter daarvoor heeft. Zo kunnen partijen tijdens de mondelinge behandeling worden verzocht bepaalde inlichtingen te geven, stellingen te onderbouwen, te overleggen hoe het vervolg van de procedure zal verlopen maar ook een schikking beproeven of aanwijzingen geven of proceshandelingen bevelen. Daarnaast beschikken partijen ook over de mogelijkheid om bepaalde regiehandelingen van de rechter te

¹⁰³ *ibid.*

¹⁰⁴ Van Schaick, TvPP 2017, p. 45.

¹⁰⁵ Coenraad e.a. 2017, p. 25.

¹⁰⁶ Van Schaick, TvPP 2017, p. 45.

¹⁰⁷ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.6.1.

¹⁰⁸ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.6.

¹⁰⁹ 'Coronavirus (COVID-19),' rechtspraak.nl, geraadpleegd op 24 augustus; 'Tijdelijke algemene regeling zaaksbehandeling Rechtspraak,' rechtspraak.nl, 26 juni 2021, geraadpleegd op 24 augustus.

¹¹⁰ Het verloop kan bijvoorbeeld worden afgestemd op de complexiteit van de civiele zaak en/of de partijen die erin betrokken zijn; 'Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord,' versie september 2009, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 13 augustus 2021.

verzoeken op grond van artikel 87 lid 2 Rv, die dan tijdens de mondelinge behandeling kunnen plaatsvinden.¹¹¹ Om rechters houvast te geven bij het toepassen van regiehandelingen is vanuit de Rechtspraak in 2009 de ‘Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord’ opgesteld, die vandaag de dag nog steeds wordt toegepast.¹¹²

Na de mondelinge behandeling kan de rechter eventueel beslissen dat er nog een schriftelijke ronde volgt als het geschil zich daarvoor leent. Partijen kunnen dan in repliek en dupliek nog een keer op elkaars standpunten reageren. Met de Spoedwet KEI is het niet langer mogelijk om na de mondelinge behandeling pleidooi te gelasten. In plaats daarvan kunnen partijen in wiens zaak nog geen mondelinge behandeling heeft plaatsgevonden, op grond van artikel 87 lid 8 Rv de rechter verzoeken alsnog een mondelinge behandeling te bevelen waarin zij hun standpunten uiteen kunnen zetten.¹¹³ Na afloop van de mondelinge behandeling, eventuele repliek, dupliek en andere proceshandelingen, zal de rechter uitspraak doen. De rechter kan dit mondeling direct na afloop van de mondelinge behandeling doen maar ook schriftelijk, een aantal weken nadat de zitting heeft plaatsgevonden. Met het vonnis eindigt de vorderingsprocedure.¹¹⁴

2.4.2. Variaties op de vorderingsprocedure: de kantonrechter en kort geding

Naast de vorderingsprocedure die aanvangt bij de afdeling civiel bij de rechtbank, is het ook mogelijk dat de procedure aanvangt bij de afdeling kanton. Dit is in civiele zaken waarbij het gaat om een kleiner financieel belang, een individuele arbeidsovereenkomst, een consumentenzaak of de huur van een woon- of bedrijfsruimte.¹¹⁵ Het voornaamste verschil voor partijen is dat er geen verplichte procesvertegenwoordiging geldt in een procedure bij de kantonrechter en er dus ook in persoon kan worden geprocedeerd. Andere proceshandelingen die na de dagvaarding plaatsvinden kunnen in een kantonprocedure ook mondeling ter zitting worden verricht.¹¹⁶

Het kort geding is zoals de naam al doet beloven, een verkorte versie van de procedure bij de civiele rechter. De procedure vangt aan bij de voorzieningenrechter of kantonrechter, een

¹¹¹ *ibid.* Heemskerk, Teuben & Wieringa 2016, p. 9; Ernste, TCR 2019, p. 126.

¹¹² ‘Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord,’ versie september 2009, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 13 augustus 2021.

¹¹³ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.7.

¹¹⁴ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/6.13.

¹¹⁵ De vordering van partijen bedraagt niet meer dan 25.000 euro, zie voor een overzicht: ‘Onderwerpen kantonrechter (civiel recht),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

¹¹⁶ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/11.2.

alleensprekende rechter, die een voorlopige beslissing neemt in het geschil van partijen. Het spoedeisende belang zorgt ervoor dat (de uitkomst van) een reguliere civiele procedure niet kan worden afgewacht.¹¹⁷ In een kort geding toetst de rechter slechts of de vordering van de eiser voldoende aannemelijk is. Mogelijkheden tot getuigen- en deskundigenverhoor zijn daarom beperkter.¹¹⁸ Dit betekent ook dat het kort geding een minder formeel karakter heeft dan een reguliere civiele procedure. Het onderzoek ter zitting is namelijk beperkter en vanwege het spoedeisende karakter vindt dit onderzoek grotendeels tijdens de mondelinge behandeling plaats.¹¹⁹ Na een kort geding zal in de daaropvolgende bodemprocedure bij de afdeling civiel van de rechtbank in principe dezelfde regels gelden als in een vorderingsprocedure.¹²⁰

Figuur 2: Schematische weergave van de vorderingsprocedure

2.4.3. De verzoekschriftprocedure

De civiele procedure bij de rechtbank kan ook beginnen met een verzoekschrift. Met een verzoekschrift richt de verzoeker zich tot de rechtbank met een (eenzijdig) verzoek aan de rechter om ergens over te beslissen. Dit kan bijvoorbeeld een verzoek tot ontbinding van de arbeidsovereenkomst zijn of tot het opleggen van een conservatoir beslag.¹²¹

OTS- en UHP-procedures vangen aan met het eenzijdig verzoek van de Raad voor de Kinderbescherming of een Gecertificeerde Instelling.¹²² De rechtzoekenden in deze procedures zijn de ouder(s) of voogd(en) waarvan het kind wordt verzocht uit huis te worden geplaatst of onder toezicht te worden gesteld. Deze rechtzoekenden zijn dus niet een wederpartij zoals in reguliere een vorderingsprocedure, maar verweerder – indien ze zich tegen het verzoek

¹¹⁷ Als de zaak zich leent voor behandeling in een bodemprocedure, het karakter van het kort geding brengt mee dat de kortgedingrechter ook zich dient uit te laten over het treffen van een voorziening, waarover vervolgens geen bodemprocedure zal volgen. Bijvoorbeeld wanneer het gaat om een kort geding tot opheffing van het conservatoir beslag of staking van een executie. Zie: Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/12.1.

¹¹⁸ *ibid.*

¹¹⁹ Asser Procesrecht/Boonekamp 6 2020/18.

¹²⁰ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/12.1. & 12.7.

¹²¹ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.7.

¹²² ‘Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021;

‘Uithuisplaatsing: procedure uithuisplaatsing (UHP),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

verzetten - of betrokkene bij de rechtszaak. De verweerder heeft tot de aanvang van de zitting om een verweerschrift in te dienen, dat ook een tegenverzoek zou mogen bevatten. Het indienen van een verweerschrift is echter niet verplicht en geen voorwaarde voor een verweerder om tijdens de mondelinge behandeling te verschijnen.¹²³ Het is in OTS- en UHP-procedures ook niet nodig om als verweerder door een advocaat te worden bijgestaan.¹²⁴ In de meeste andere verzoekschriftprocedures bij de afdeling civiel van de rechtbank is dit wel het geval.¹²⁵ Nadat de verzoeker het verzoekschrift heeft ingediend en de griffiekosten heeft betaald, zal de rechter zo snel mogelijk een datum voor de zitting bepalen en daar ook de verweerder en eventueel andere betrokkenen voor oproepen. Deze oproep tot zitting bevat tevens een verzoek aan de wederpartij om ook griffie te betalen.¹²⁶

De schriftelijke fase in een verzoekschriftprocedure is over het algemeen korter dan in een vorderingsprocedure. Het gaat namelijk om een (veelal eenzijdig) verzoek waar de wederpartij zich niet tegen hoeft te verzetten en dat ook niet altijd wil – er is in dat laatste geval geen verweerder maar een betrokkene. Ook is een verzoekschriftprocedure over het algemeen minder formeel dan een vorderingsprocedure.¹²⁷ Met name in een OTS- of UHP-procedures is het verweer vaak meer een reactie op het verzoek dat door de Raad voor de Kinderbescherming of Gecertificeerde Instelling wordt ingesteld dan een uitgebreid juridisch betoog. Het recht dat van toepassing is wordt in het verzoekschrift door de verzoeker al beschreven.¹²⁸ In een OTS- en UHP-procedure zal daarom veelal de minder juridische invulling daarvan, bijvoorbeeld waarom de kinderbeschermingsmaatregel niet noodzakelijk is voor de opvoeding van het kind, tijdens de mondelinge behandeling centraal staat.¹²⁹ De rechter heeft tijdens de behandeling een actieve rol en zal de verzoeker, verweerder of eventuele betrokkenen vragen stellen om tot een beslissing te kunnen komen.¹³⁰

¹²³ ‘Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021;

‘Uithuisplaatsing: procedure uithuisplaatsing (UHP),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

¹²⁴ Hetzelfde geldt voor een eenzijdig verzoek tot het ontbinden van een arbeidsovereenkomst; ‘Advocaat wel of niet verplicht,’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

¹²⁵ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.5.

¹²⁶ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.7.

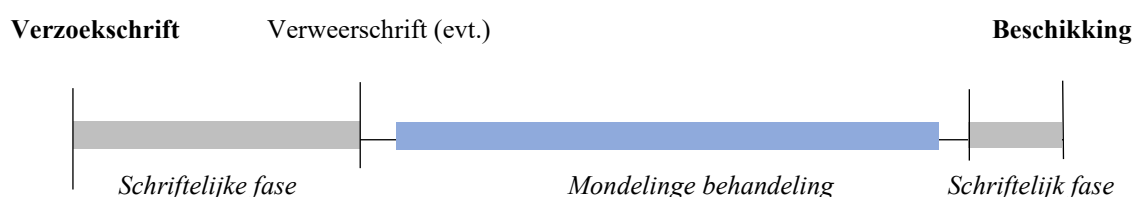
¹²⁷ Een informeler karakter past ook bij de zaken die doorgaans met een verzoekschrift beginnen. Zo vangen zowel civiele jeugdzaken, een groot aantal familiezaken, de ontbinding van een arbeidsovereenkomst en deelgeschillen in letsel- en overlijdensschadezaken aan met een verzoekschrift, waarin emotionele, ingrijpende materie onderwerp van geschil is.

¹²⁸ Er geldt immers geen verplichte procesvertegenwoordiging. ‘Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021; ‘Uithuisplaatsing: procedure uithuisplaatsing (UHP),’ rechtspraak.nl, 29 maart 2021.

¹²⁹ *ibid.*

¹³⁰ Verkroost 2019, p. 17.

Indien alle partijen tijdens de mondelinge behandeling zijn verschenen kan de rechter direct aan het eind van de zitting direct uitspraak doen.¹³¹ De verzoeker en verweerder zullen dan op een later moment de schriftelijke uitspraak ontvangen. De uitspraak in verzoekschriftprocedures wordt een beschikking genoemd. Wanneer niet direct uitspraak wordt gedaan aan het eind van de mondelinge behandeling, zullen de verzoeker en verweerder enkel een schriftelijke beschikking ontvangen.¹³² Anders dan bij een vorderingsprocedure is er na de mondelinge behandeling geen mogelijkheid tot repliek en dupliek. De schriftelijke fase die volgt na de mondelinge behandeling zal daarom ook over het algemeen korter zijn.¹³³

Figuur 3: Schematische weergave van een verzoekschriftprocedure

2.5. Drie denkrichtingen

Participatie en betrokkenheid zijn omvangrijke begrippen. Met dit onderzoek wordt specifiek beoogd aanbevelingen te formuleren voor digitale (civiele) zittingen in de toekomst. Om deze focus tijdens de analyse van de interviews zoveel mogelijk te behouden zullen er drie denkrichtingen worden gehanteerd, die de informatie uit de interviews over participatie en betrokkenheid kaderen. In aansluiting op de onderdelen A tot en met C van deelvraag 3, wordt specifiek de invloed van de techniek (denkrichting 1), het karakter van civiele zittingen (denkrichting 2) en het gedrag van de rechter (denkrichting 3) onderzocht. Deze drie denkrichtingen zullen hierna achtereenvolgens worden toegelicht.

2.5.1. Remote justice en techniek in de civiele procedure

Digitale zittingen hebben tijdens de coronaperiode op verschillende manieren plaatsgevonden. Aan het begin van de coronacrisis, in maart 2020, vonden de zittingen die doorgingen (zoals civiele jeugdzaken) via een telefoonverbinding plaats. Een aantal weken later kwam daar de

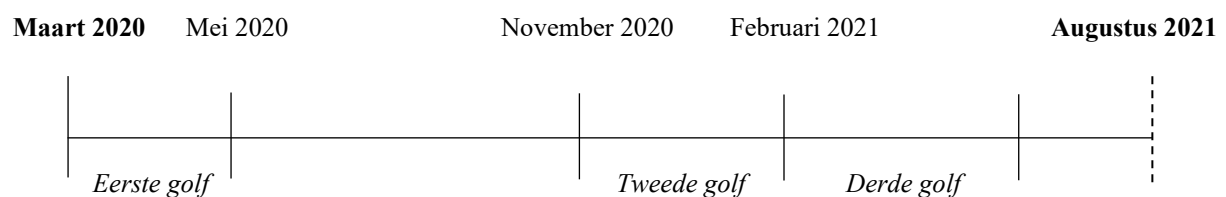
¹³¹ Heemskerk, Teuben & Wieringa 2016, p. 5.

¹³² Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.7.

¹³³ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.7.

mogelijkheid van Skype bij.¹³⁴ Uiteindelijk werd het in mei 2020 weer mogelijk om zaken met een hoge urgentie zoals civiele jeugdzaken geleidelijk weer fysiek te laten plaatsvinden. Vanaf dat moment hebben ook hybride zittingen plaatsgevonden, waarbij een of meer betrokkenen digitaal aanwezig waren en de rest zich in de zittingszaal op de rechtbank bevond.¹³⁵ Een schematische weergave van dit verloop is weergegeven in figuur 4. De analyse van de interviews richt zich onder meer op de invloed van deze verschillende manieren van digitale zittingen en de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden.

Naast het medium dat is gehanteerd, zal ook worden stilgestaan een aantal facetten van elk medium en wat dat deed met de participatie en betrokkenheid tijdens een zitting. In onderzoek van Rowden en Wallace werd bijvoorbeeld geconstateerd dat de schermgrootte de ervaring van rechtzoekenden in een digitale zitting beïnvloedt. Zo draagt een groter beeldscherm, waar de rechter en andere procespartijen op ware grootte worden afgebeeld, bij aan een betere beleving.¹³⁶

Figuur 4: Schematische weergave van de eerste en tweede coronagolf in Nederland

2.5.2. Remote justice en kenmerken van het type civiele procedure

Het civiele recht is een omvangrijk rechtsgebied waarvan het karakter van de rechtszaken sterk uiteenloopt.¹³⁷ In al deze verschillende civiele zaken hebben gedurende de coronaperiode digitale zittingen plaatsgevonden en zullen er in de toekomst mogelijk nog steeds zittingen op die manier plaatsvinden.¹³⁸ Om met het oog op de toekomst niet alleen voor civiele jeugdzaken, maar ook voor andere civiele zaken aanbevelingen te kunnen formuleren zal in hoofdstuk 2

¹³⁴ 'Gerechtsgebouwen aangepast aan anderhalvemetersamenleving,' rechtspraak.nl, 11 mei 2020.

¹³⁵ 'Tijdelijke regeling F&J rechtbanken i.v.m. Corona,' rechtspraak.nl, 3 april 2020; Van Wingerden, Vanderveen, leidenlawblog.nl 2020.

¹³⁶ Rowden & Wallace, Int. J. Law Context 2018, p. 510.

¹³⁷ Zo zijn er in 2020 847.000 kantonzaken aangebracht en 243.000 civiele handel (niet kanton)zaken; 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 40.

¹³⁸ Landelijk procesreglement voor civiele dagvaardingszaken bij de rechtbanken,' versie september 2019, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 7; 'Landelijk procesreglement verzoekschriftprocedures rechtbank handel/voorzieningenrechter,' versie januari 2021, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 14 – 15.

aandacht worden besteed aan de typologie van civiele jeugdzaken. Om deze informatie te kunnen vertalen naar andere civiele zaken zal er een generiek onderscheid worden gemaakt in vijf type civiele zaken. De verdeling in vijf type civiele zaken is gemaakt om aan te sluiten op de verdeling die intern door de Rechtspraak wordt gehanteerd en op eerder empirisch onderzoek naar civiele rechtszaken.¹³⁹ Er is gekozen om vijf type civiele zaken te selecteren die ieder een omvangrijk onderdeel uitmaken van het civielrechtelijke landschap. Op die manier kunnen de gegevens over de participatie en betrokkenheid in digitale en hybride zittingen namelijk worden vertaald naar aanbevelingen die zien op het overgrote deel van de civiele zaken die jaarlijks in Nederland aanhangig zijn. Om dezelfde reden is gekozen om onderscheid te maken in vijf type civiele zaken, zodat er type civiele zaken worden besproken die ieder een eigen, van elkaar te onderscheiden, karakter vertegenwoordigen. De aanbevelingen uit dit onderzoek kunnen zo niet alleen houvast bieden aan professionals in civiele jeugdzaken, maar breder in de civiele rechtspraktijk toepassing vinden. De karakterisering is gebaseerd op de theorie van Galanter over *one-shotter* en *repeat-players*. Zo vertegenwoordigen de vijf type civiele zaken in dit onderzoek ook civiele zaken met ieder een andere partijverhouding.¹⁴⁰ Empirisch onderzoek heeft laten zien dat een dergelijke partijverhouding van invloed is op de ervaring van een (civiele) rechtszaak van rechtzoekenden.¹⁴¹ Er is gekozen om onderscheid te maken tussen civiele jeugdzaken, familiezaken, huurzaken en arbeidszaken, huis- tuin en keukenzaken en zaken waarin rechtspersonen betrokken zijn. De kenmerken die in het empirische onderdeel van dit onderzoek worden herkend, zullen ten aanzien van deze vijf type civiele zaken worden toegepast.

2.5.2.1. Civiele jeugdzaken

Civiele jeugdzaken worden als eerst in dit onderzoek onderscheiden. De karakteristieken die verband houden met het kunnen participeren en betrokken voelen van rechtzoekenden in deze civiele zaken, zullen namelijk de basis vormen van de typologie. Civiele jeugdzaken worden bovendien organisatorisch binnen de Rechtspraak als eigen categorie zaken beschouwd.¹⁴² Civiele jeugdzaken zijn verzoekschriftprocedures waarbij op de zitting het toewijzen van een

¹³⁹ M.J. ter Voert, M.S. Hoekstra 2020; 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021;

¹⁴⁰ Op vergelijkbare manier zoals gedaan door Galanter in: Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 179.

¹⁴¹ Ter Voert & Hoekstra 2020; 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021; Galanter, 1993, p. 389 – 390.

¹⁴² Zie bijvoorbeeld als aparte tak van het familiezaken: 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 53; 'Procesreglement Familie en Jeugd (maart 2021),' rechtspraak.nl; 'Procesreglement civiel jeugdrecht (maart 2021),' rechtspraak.nl;

kinderbeschermingsmaatregel centraal staat. Emotionele, familiale en voor de rechtzoekende ingrijpende materie is daarmee het onderwerp van de zitting. Dit maakt dat de zitting ook op een informelere manier is ingericht dan in andere civiele zaken.¹⁴³ Civiele jeugdzaken onderscheiden zich verder van familiezaken doordat niet alleen een familiesituatie wordt besproken, maar de rechtzoekende ook ‘van bovenaf’ een maatregel wordt opgelegd door een overheidsinstelling of een door de overheid erkende (gecertificeerde) instelling.¹⁴⁴ Naar maatstaven van Galanter kunnen civiele jeugdzaken daarom worden onderscheiden van andere civiele zaken als zaken waarin een individu (one-shotter) in de zitting tegenover een (rechtspersoonlijke) organisatie komt te staan, doorgaans een meer ervaren procespartij zoals de Raad voor de Kinderbescherming, Gecertificeerde Instelling of de gemeente (repeat player). Dit karakter maakt dat er een ongelijke verhouding bestaat tussen beide procespartijen.¹⁴⁵

2.5.2.2. Familiezaken

Vergelijkbaar met civiele jeugdzaken zijn familiezaken waarbij ook een conflict in de familiesfeer tijdens de zitting centraal staat. Beide procespartijen zijn rechtzoekenden, bijvoorbeeld twee ouders die zich tot de familierechter wenden om een alimentatiegeschil of scheidingskwestie te beslechten.¹⁴⁶ Beiden zullen over het algemeen onervaren zijn met de civiele procedure (one-shotters). Van een ongelijke verhouding zoals Galanter die signaleert zal daarom doorgaans geen sprake zijn.¹⁴⁷ Ook familiezaken worden intern door de Rechtspraak als een eigen categorie civiele zaken beschouwd en maken een groot deel uit van het aantal civiele zaken dat jaarlijks bij de rechtbank wordt aangebracht.¹⁴⁸ Net als bij civiele jeugdzaken zal de materie die tijdens de zitting wordt besproken emotioneel zijn en is de civiele procedure daarom, anders dan in andere civiele zaken, op een meer informele wijze is ingericht en met meer aandacht voor het onderliggende, vaak niet-juridische geschil van partijen.¹⁴⁹

¹⁴³ Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed, 2021/13.3.7.

¹⁴⁴ Zie in dit verband ook een partijverhouding vergelijkbaar met die in bestuurszaken.

¹⁴⁵ Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 180; Galanter, 1993, p. 389.

¹⁴⁶ Ook familiezaken worden organisatorisch als aparte zaakscategorie aangewezen: ‘Jaarverslag rechtspraak 2020,’ jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 45, 48; ‘Procesreglement Familie en Jeugd (maart 2021),’ rechtspraak.nl.

¹⁴⁷ Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 179.

¹⁴⁸ Afgelopen jaar waren dat er bijvoorbeeld 181.00; ‘Jaarverslag rechtspraak 2020,’ jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 40.

¹⁴⁹ Met in de toekomst bijvoorbeeld een ronde tafel in de zittingszaal waar alle partijen aan kunnen plaatsnemen in plaats van de huidige opstelling van de zittingszaal, passend bij het toernooimodel; Coenraad FJR 2019.

2.5.2.3. Huurzaken en arbeidszaken

Huurzaken en arbeidszaken maken ook een groot onderdeel uit van het totaal aantal civiele zaken dat jaarlijks bij de rechtbank wordt behandeld.¹⁵⁰ Organisatorisch kunnen arbeidszaken en huurzaken tevens als een aparte categorie civiele zaken worden onderscheiden.¹⁵¹ In huurzaken en arbeidszaken staat er (in principe) geen familiegeschil centraal, maar wel een geschil dat zich in de woon- of werksfeer bevindt en daarmee als ingrijpend door de rechtzoekende kan worden ervaren. Huurzaken en arbeidszaken kennen echter een grote verscheidenheid. Waar de ene huurzaak als erg ingrijpend kan worden ervaren, - ‘een rechtzoekende woont zijn hele leven al in het huurhuis,’ - kan dat voor een ander veel minder het geval zijn – ‘het gaat om een tijdelijke studentenkamer.’¹⁵² Het is verder in zowel huur- als arbeidszaken zeer aannemelijk dat een juridisch onervaren individu, doorgaans de huurder of werknemer (one-shotter), zich tegenover een meer ervaren procespartij bevindt, doorgaans de verhuurder of werkgever, vaak een rechtspersoon met meer financiële middelen tot zijn beschikking (repeat player).¹⁵³

2.5.2.4. Huis- tuin- en keukenzaken

Naast jeugdzaken, familiezaken, huurzaken en arbeidszaken is het civiele recht op allerlei alledaagse geschillen van toepassing. Op het eerste gezicht lijkt het erop dat er in deze zaken een minder groot financieel en emotioneel belang op het spel staat voor de rechtzoekende.¹⁵⁴ Er is immers geen sprake van een geschil in de familiesfeer of waarbij de persoon fundamenteel in zijn levensbehoefte wordt geraakt zoals bijvoorbeeld bij de beëindiging van een huur- of arbeidscontract. Ook is het financiële belang relatief klein, een groot aantal civiele zaken die tot deze categorie kunnen worden gerekend zullen bijvoorbeeld bij de kantonrechter

¹⁵⁰ Het afgelopen jaar hebben alleen al zaken waarin het ging om de beëindiging van een arbeidsovereenkomst 11% van het aandeel civiele handelszaken uitgemaakt; ‘Jaarverslag rechtspraak 2020,’ jaarverslagrechtspraak.nl, 22 april 2021, p. 40.

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld ‘arbeidsrecht en ‘huurrecht’ als aparte categorieën naast ‘personen- en familierecht,’ in: Ter Voert & Hoekstra 2020, p. 41; en ‘problemen met het werk,’ en ‘problemen met woonruimte,’ als aparte categorieën van veelvoorkomende geschillen; ibid, p. 64 – 65.

¹⁵² Vergelijk bijvoorbeeld: *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 15 en p. 23; Ter Voert & Hoekstra 2020, p. 70 en p. 81.

¹⁵³ Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 179; Galanter, 1993, p. 389.

¹⁵⁴ Dit betekent niet dat er geen financieel of emotioneel belang voor de rechtzoekende op het spel staat. Een relatief klein financieel belang kan voor een rechtzoekende als zeer groot worden ervaren. Het belang in dit type zaken zal echter over het algemeen niet vergelijkbaar zijn met de emotionele, persoonlijke en/of ingrijpende problematiek aanwezig in jeugdzaken, familiezaken en huur- en arbeidszaken.

aanvangen.¹⁵⁵ Rechtzoekenden in deze civiele zaken komen echter vaak voor het eerst met het recht in aanraking in een geschil dat zich veelal in de thuissituatie afspeelt (one-shotters). Dit maakt dat, ook al is het een juridisch eenvoudig, alledaags geschil, dat de behandeling daarvan toch als ingrijpend wordt ervaren door de rechtzoekende. Ook wordt het financiële belang als klein beschouwd, dit wordt doorgaans niet als klein door rechtzoekenden ervaren.¹⁵⁶ Deze zaken zullen in dit onderzoek worden geclusterd als zogenaamde huis- tuin- en keukenzaken.¹⁵⁷ Het gaat in dit type zaken om juridische geschillen die diverse civiele rechtsgebieden kunnen beslaan, waaronder het consumentenrecht, verbintenissenrecht en aansprakelijkheidsrecht. Gedacht kan worden aan een geschil over een aangekocht product, verhuurde auto of een burengeschil.¹⁵⁸

2.5.2.5. Rechtspersonenzaken

Als laatste type civiele zaken kunnen zakelijke civiele geschillen worden onderscheiden die zich afspelen tussen twee rechtspersonen, beiden ervaren procespartijen.¹⁵⁹ Om die reden zal naar deze civiele zaken als ‘rechtspersonenzaken’ worden verwezen. Zakelijke geschillen zijn van dit zaakstype het onderwerp ter zitting, wat maakt dat er doorgaans minder emotionele en persoonlijke belangen op het spel zullen staan.¹⁶⁰ Ook deze rechtspersonenzaken kunnen diverse rechtsgebieden beslaan zoals het (bestuurders)aansprakelijkheidsrecht, insolventierecht en verbintenissenrecht. Dergelijke rechtspersonenzaken hebben regelmatig een internationaal karakter en daarom vindt geschilbeslechting niet alleen bij de rechtbank plaats maar bijvoorbeeld ook bij de Netherlands Commercial Court (NCC) of via arbitrage.¹⁶¹

2.5.3. Remote Justice en het gedrag van de rechter in de civiele procedure

Uit onderzoek naar de ervaring van rechtzoekenden in (fysieke) civiele procedures volgt onder meer dat het gedrag van de rechter in belangrijke mate de ervaring van rechtzoekenden kan

¹⁵⁵ ‘Procedures kantonrechter (civiel recht),’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021; Van der Kraats 2017, p. 54.

¹⁵⁶ *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 22; Grootelaar, Trema 2018.

¹⁵⁷ In aansluiting op de naam die aan deze alledaagse geschillen wordt gegeven in; *ibid.*

¹⁵⁸ Ter Voert & Hoekstra 2020, p. 41; ‘Procedures kantonrechter (civiel recht),’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021; Van der Kraats 2017, p. 54.

¹⁵⁹ Ter Voert & Hoekstra 2020, p. 72; Galanter, 1993, p. 389.

¹⁶⁰ Galanter, *Law. Soc. Rev.* 1974, p. 179; Galanter, 1993, p. 389.

¹⁶¹ ‘NAI bindend advies: procedure,’ nai.org; ‘NCC: Model clause (arbitration),’ rechtspraak.nl; Bauw, *Erasmus Law Rev.* 2019, p. 15.

beïnvloeden.¹⁶² Onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid wijst bijvoorbeeld uit dat als rechtzoekenden het gevoel hadden dat de rechter naar hun standpunt had geluisterd en hen serieus nam, zij positiever teruggekeken op de procedure.¹⁶³ Dit aspect van procedurele rechtvaardigheid (voice), wijst erop dat wanneer de rechter in zijn of haar gedrag kan laten doorklinken de rechtzoekende te horen, een verschil kan maken in diens ervaring.¹⁶⁴

Het belang van het gedrag van de rechter ter zitting is de afgelopen jaren onder meer tot uitdrukking gekomen in de regierol van de civiele rechter. Het hanteren van regie tijdens de procedure, maar voornamelijk tijdens de zitting, kan namelijk bijdragen aan een voorspoedig en effectief procesverloop.¹⁶⁵ In de parlementaire geschiedenis en literatuur wordt echter niet precies omschreven wat onder het begrip regie wordt verstaan. Duidelijk is dat de regierol vraagt om een actieve houding van de civiele rechter en dat met nieuwe regiebevoegdheden meer sturing en controle kan worden uitgeoefend op het civiele procesverloop.¹⁶⁶ Over specifieke regiehandelingen blijft de literatuur echter in het ongewisse. Volgens Steenberghe is een dergelijke, vage benadering onvermijdelijk om rechters zelf invulling te kunnen laten geven aan hun regierol, afhankelijk van de zaak die hen voorligt. Bovendien bestaat er in de literatuur geen overeenstemming over of een actieve (regierol vervullende) civiele rechter wenselijk is en hoever de rechter daarbij kan gaan.¹⁶⁷ Het is dus veelal aan de rechtspraak om erachter te komen wat regie ter zitting precies inhoudt en welke grenzen daarin moeten worden bewaakt.¹⁶⁸ Momenteel zijn er namelijk nog geen gegevens over hoe regie precies wordt toegepast en welke vorm van regie – als er al verschillende vormen bestaan – voor de meest gewenste uitkomsten zorgt. Tegen deze achtergrond wordt in de analyse van de interviews op zoek gegaan naar specifieke handelingen van de rechter die bijdragen (positief en negatief) aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. Deze informatie kan namelijk, niet alleen ten aanzien van digitale en hybride zittingen maar in breder verband, houvast bieden voor professionals.¹⁶⁹

¹⁶² Rowden & Wallace 2018, p 506, 510 – 511.

¹⁶³ Beier, Eib, Fiedler & Fielder, J. Appl. Soc. Psychol. 2014, p. 47.

¹⁶⁴ Ook andere gedragingen van de rechter kunnen het procesverloop in de civiele procedure bespoedigen; Smilde 2019, p. 31 – 32.

¹⁶⁵ Asser, Groen & Vranken 2003; Asser, Groen, Vranken & Tzankova 2006; De Groot 2008, p. 42.

¹⁶⁶ *Kamerstukken II* 2014/15, 34 059, 3; *Kamerstukken II* 2018/19, 35 175, 3; Giesen 2015/499 – 500, 504; Smits 2008, p. 237; Giard 2012, p. 55.

¹⁶⁷ Coenraad e.a. 2017, p. 23; De Bock 2017, p. 22 – 23; Van Schaick, TvPP p. 45.

¹⁶⁸ Ook bijvoorbeeld gelet op de procesrechtelijke grenzen: Van Schaick, TvPP, p. 47.

¹⁶⁹ Daar is ook behoefte aan, zo beschreef Steenberghe dat tijdens een SSR-bijeenkomst de helft van de rechters aangaf niet precies te begrijpen wat er met de regiefunctie van de civiele rechter precies wordt bedoeld; Steenberghe, Trema 2017.

2.6. Conclusie

Als antwoord op de eerste deelvraag kan worden vastgesteld dat de term remote justice een verzamelterm is die wordt gebruikt om te verwijzen naar allerlei facetten van rechtvaardige, digitale rechtspraak, waaronder de ervaring van rechtzoekenden. In dit onderzoek wordt een definitie van remote justice gehanteerd die zich richt op participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in digitale civiele zittingen. Met deze definitie wordt aangesloten op eerder onderzoek van Donoghue en McKeever. Met participatie wordt in dit onderzoek bedoeld: het op een primair niveau kunnen meedoen van rechtzoekenden met een digitale of hybride zitting bij de rechter. De rechtzoekende kon de zitting (goed) volgen, was in staat om contact te leggen met de andere betrokkenen en kon vrijuit kan spreken. Met betrokkenheid wordt bedoeld dat de rechtzoekende zich als een (belangrijk) onderdeel van de civiele procedure heeft gevoeld, dat de rechter de rechtzoekende in de procedure wilde betrekken en naar zijn of haar mening luisteren. Waar participatie ziet op het meedoen van rechtzoekenden zoals dat door een buitenstaander (een observant) wordt waargenomen, kan betrokkenheid worden onderscheiden als de interne, subjectieve beleving van rechtzoekenden tijdens een digitale of hybride zitting.

Deze definitie van remote justice, gericht op het participeren en betrokken voelen van rechtzoekenden, concentreert zich op de zitting in de civiele procedure, ook wel de mondelinge behandeling genoemd. Het antwoord op de tweede deelvraag is dan ook dat remote justice vooral in dit onderdeel van het civiele proces kan worden herkend. Zowel in vorderingsprocedures als verzoekschriftprocedures neemt de mondelinge behandeling in fysieke zittingen een centrale plek in. Het digitaal plaatsvinden van de mondelinge behandeling heeft verder geen wijzigingen aangebracht in het verdere procesverloop van de civiele procedure. Naast de mondelinge behandeling hebben enkel een aantal administratieve processen, zoals de stukkenuitwisseling, digitaal plaatsgevonden. De volgorde waarin het civiele proces verloopt is hetzelfde gebleven. Drie denkrichtingen, overeenkomend met drie aspecten die belangrijk zijn voor het verloop van een (digitale) civiele procedure, worden in dit onderzoek gehanteerd om de participatie en betrokkenheid tijdens de digitale en hybride mondelinge behandeling te onderzoeken. Het gaat om de invloed van de gehanteerde techniek, de kenmerken van het type civiele zaak en het gedrag van de rechter op de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden.

3 | Remote justice in civiele jeugdzaken

3.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt op basis van een analyse van interviews met rechters, verzoekers en advocaten in civiele jeugdzaken onderzocht hoe digitale zittingen tijdens de coronaperiode zijn ervaren in termen van remote justice (participatie en betrokkenheid). Beide begrippen worden eerst los van elkaar besproken. Daarbij wordt ook stilgestaan bij de techniek die tijdens de coronaperiode in digitale zittingen is toegepast en het effect daarvan op participatie en betrokkenheid (paragraaf 3.3). Daarna wordt ingegaan op de wisselwerking tussen participatie en betrokkenheid zoals deze op basis van de interviews kan worden vastgesteld (paragraaf 3.4). Vervolgens wordt ingegaan op een aantal thema's die tijdens de interviews voor zowel participatie als betrokkenheid naar voren zijn gekomen. Het gaat om non-verbale communicatie (paragraaf 3.5), de typologie van civiele jeugdzaken (paragraaf 3.6) en door de rechter toegepaste regie in digitale zittingen (paragraaf 3.7). Er wordt wederom afgesloten met een voorlopige conclusie (paragraaf 3.8).

3.2. Participatie en betrokkenheid: twee zijden van dezelfde medaille

In de interviews kunnen participatie en betrokkenheid worden herkend als twee van elkaar te onderscheiden aspecten van remote justice. De professionals beschreven diverse situaties waarin rechtzoekenden in staat waren mee te doen aan de digitale zitting. Als er bijvoorbeeld een stabiele (beeld)verbinding was bij alle partijen en de rechtzoekende goed verstaanbaar was, waren rechtzoekenden in staat om zelf hun verhaal te doen en op de rechter te reageren. Of de rechtzoekende zich ook betrokken voelde kon echter minder goed worden onderzocht aan de hand van de interviews met professionals. Vanuit een extern perspectief kan het eruit zien alsof de rechtzoekende heeft kunnen participeren, maar er is een intern perspectief nodig om te onderzoeken of een rechtzoekende dat ook zo heeft ervaren. In essentie weet alleen de rechtzoekende zelf hoe hij of zij een digitale zitting heeft beleefd. Participatie en betrokkenheid kunnen daarom worden gezien als twee zijden van dezelfde medaille, die beiden de ervaring van rechtzoekenden weergeven maar daarvoor een ander perspectief hanteren. Zoals in de inleiding al is benadrukt, zal vanwege dit gehanteerde perspectief over de participatie van rechtzoekenden meer gefundeerde conclusies worden getrokken dan over hun ervaren

betrokkenheid. De aspecten van betrokkenheid die in dit hoofdstuk worden besproken kunnen daarom worden beschouwd als indicaties voor de beleving van rechtzoekenden, waar de participatieperikelen kunnen worden gezien als constatering.

3.3. Participatie

3.3.1. Telefoonzittingen

Om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan is op 17 maart 2020 door het kabinet de zogenaamde intelligente *lockdown* afgekondigd, met als gevolg dat ook de gerechtsgebouwen hun deuren tijdelijk moesten sluiten.¹⁷⁰ In de eerste weken die volgden op 17 maart 2020 hebben er in civiele jeugdzaken vervolgens telefonische zittingen plaatsgevonden. Er was op dat moment namelijk nog geen digitale infrastructuur bij de rechtbanken beschikbaar die het mogelijk maakte om bijvoorbeeld via Skype of een ander medium digitale zittingen plaats te laten vinden.¹⁷¹ De professionals gaven aan dat niet alleen de rechtspraak, maar ook binnen organisaties die regelmatig betrokken zijn bij civiele jeugdzaken zoals de Raad voor de Kinderbescherming en Gecertificeerde Instellingen, nog niet de nodige technologie aanwezig was om zittingen van de een op andere dag via beeldbellen te laten plaatsvinden.¹⁷² Deze digitale, telefonische zittingen wierpen de meeste participatiebelemmeringen op bij rechtzoekenden. Dat had verschillende redenen.

In de interviews kwam allereerst naar voren dat het tijdens een telefoonzitting niet duidelijk is, zonder beeld, wie er sprak. Wanneer dat niet duidelijk is, is het voor de rechtzoekende ook niet duidelijk of er moet worden gereageerd op een andere betrokkene en op wie er dan precies wordt gereageerd.¹⁷³ Ook was het niet altijd mogelijk om partijen te *muten* waardoor een procespartij die door anderen heen praatte, de gehele zitting kon (blijven) verstoren. Professionals gaven aan dat rechtzoekenden in deze gevallen niet tot minder goed konden meedoen in digitale zittingen. Voor alle betrokkenen was de zitting als geheel namelijk niet goed te volgen.¹⁷⁴ Telefoonzittingen hadden echter als voordeel dat er over het algemeen relatief weinig technische problematiek werd ervaren. Partijen zijn doorgaans bekend met de

¹⁷⁰ ‘Vanaf dinsdag sluiten de gerechten, urgente zaken gaan wel door,’ rechtspraak.nl, 15 maart 2020, geraadpleegd op 10 januari 2021.

¹⁷¹ Interview rechter 1; Interview rechter 2; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

¹⁷² Interview medewerker 2; Interview medewerker 3; Interview medewerker 5.

¹⁷³ Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4.

¹⁷⁴ Interview advocaat 2; Interview medewerker 2; Interview rechter 4.

werking van een telefoon, weten hoe ze (verstaanbaar) moeten bellen en beschikken over stabiele telefoonverbindingen.¹⁷⁵ Desondanks konden meerdere professionals situaties beschrijven waarin rechtzoekenden alsnog telefonisch even wegvielen en opnieuw door de rechter moesten worden ingebeld. Rechters gaven aan dat het hen ook niet altijd lukte om, vooral in de beginperiode van de coronacrisis, alle partijen toe te voegen aan de telefonische zitting.¹⁷⁶ Daar was in de beginperiode simpelweg onvoldoende apparatuur voor aanwezig en rechters waren nog niet vaardig met het organiseren van een telefoongesprek waarin meerdere personen betrokken konden zijn.¹⁷⁷ Zo beschreef een rechter dat betrokken partijen ieder via een eigen telefoon werden gebeld zodat ze tegelijkertijd in de telefonische zitting aanwezig konden zijn. Rechters zaten daarom met soms wel vier of vijf telefoons om zich heen:

Zie je dat ik hier bijvoorbeeld vier telefoons heb liggen? (...) Zie je die versterkertjes, dat zijn allemaal versterkers, omdat ik ook wel in zag van ‘hee we moeten gaan bellen,’ toen ben ik op 17 maart met de afdeling functioneel beheer, waar alle telefoontjes en nieuwe computers binnenkomen, gevraagd: ‘Hoeveel mobiele telefoons hebben we, want ik wil ze allemaal hebben?’ Toen heb ik ook telefoons besteld.¹⁷⁸

Een andere rechter legde uit dat ze pas na een paar weken erachter kwam hoe er kon worden ‘opgeplust’ in een telefoongesprek waardoor er maar één telefoon nodig was om meerdere partijen tegelijkertijd te horen.¹⁷⁹ Daarnaast lukte het niet altijd om alle partijen toe te voegen aan de telefoonzitting omdat rechters liever partijen afzonderlijk of in kleinere groepen wilden horen, met name wanneer er veel partijen betrokken waren.¹⁸⁰ In een telefoongesprek met slechts een partij gaven professionals aan zeker te zijn dat die partij goed kon worden gehoord en rustig, zonder allerlei onderbrekingen of ruis, zijn of haar verhaal kon vertellen.¹⁸¹ Beide situaties zorgen ervoor dat de participatie van rechtzoekenden tijdens de zitting wordt belemmerd. Wanneer het niet lukt om partijen toe te voegen aan de telefonische zitting, is er simpelweg geen sprake van participatie. Een partij moet aanwezig zijn om mee te kunnen doen. Op het moment dat het wel lukt om als partij telefonisch aanwezig te zijn, maar andere betrokkenen niet kunnen worden toegevoegd, bestaat er ook een participatiebelemmering. De

¹⁷⁵ Interview advocaat 1; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4.

¹⁷⁶ Interview rechter 3; Interview rechter 4.

¹⁷⁷ Interview rechter 1.

¹⁷⁸ *ibid.*

¹⁷⁹ Interview rechter 3.

¹⁸⁰ *ibid.*; Interview rechter 1.

¹⁸¹ Interview rechter 1; Interview rechter 3.

rechtzoekende is dan namelijk niet in staat om te luisteren naar de wederpartij en daar (mondeling) op te reageren.¹⁸² Een vergelijkbare situatie ontstaat wanneer de rechter er bewust voor kiest partijen los van elkaar te bellen. De rechtzoekende kan dan niet volledig meedoen tijdens de zitting omdat niet duidelijk is wat de andere partij heeft verteld en hoe de rechter daarop heeft gereageerd. Zonder hoor- en wederhoor zijn rechtzoekenden niet in staat volledig mee te doen aan een digitale zitting.¹⁸³

Naast allerlei technische problematiek gaven alle geïnterviewden aan dat de bijna volledige afwezigheid van non-verbale communicatie in een telefoonzitting de participatie van rechtzoekenden belemmerde. Er zal daarom in het bijzonder worden stilgestaan bij non-verbale communicatie (en het gebrek daarvan) in digitale zittingen in paragraaf 3.6. Voor de rechtzoekende was het, zonder de andere partijen te kunnen zien, niet altijd duidelijk hoe zij reageerden. Ook vice versa kon de rechter niet waarnemen hoe het gedrag van andere partijen of van zichzelf door rechtzoekenden werd ontvangen. Er kon daardoor niet worden geanticipeerd op de reactie van de rechtzoekenden, door bijvoorbeeld in te grijpen als de rechtzoekende was afgehaakt of de vraag nog een keer uitleggen wanneer de rechtzoekende deze niet goed had begrepen.¹⁸⁴ Meer fundamenteel werd door professionals aangegeven dat zij zich afvroegen of de rechtzoekende wel doorhad dat sprake was van een zitting. Rechtzoekenden die zich niet (volledig) bewust zijn dat ze door het opnemen van de telefoon deelnamen aan een zitting, zijn niet in staat om volledig mee te doen. Ze hebben zich bijvoorbeeld niet goed voorbereid en bevinden zich niet in een rustige omgeving om alle partijen goed te kunnen verstaan en op hen te kunnen reageren. Hun aandacht er dan niet volledig bij.¹⁸⁵ Het moeizame verloop van telefoonzittingen in de eerste periode van de coronacrisis zorgde er ook voor dat rechtzoekenden sneller afhaakten en inbreng van professionals korter was. Zo gaf een verzoeker aan dat ze bewust het betoog korter hield, om op die manier tegemoet te komen aan de spanningsboog van de andere betrokkenen ter zitting:

¹⁸² De belemmering kan deels worden weggenomen door na afloop de rechtzoekenden en/of zijn of haar advocaat in de gelegenheid te stellen alsnog schriftelijk te reageren. Een rechter beschreef dat deze oplossing werd aangeboden. Er is echter dan nog steeds sprake van een participatie belemmering tijdens de zitting; Interview rechter 4; Interview medewerker 4.

¹⁸³ Interview advocaat 1; Interview rechter 1; Interview rechter 3;

¹⁸⁴ Interview advocaat 5; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

¹⁸⁵ Interview rechter 3.

Het koste zoveel inspanning, het vroeg zoveel concentratie van iedereen. Daarom ging ik het dan ook vaak heel kort houden om daar tegemoet te komen aan de spanningsboog van anderen.¹⁸⁶

Op het moment dat een rechtzoekende afhaakt doet degene praktisch niet meer mee aan de zitting. Een korter betoog van een van de andere betrokken partijen kan er daarnaast voor zorgen dat de (wellicht al afgehaakte) rechtzoekende ook niet de volledige informatie heeft gekregen om aan de zitting mee te kunnen doen.

3.3.2. Skype-zittingen

Nadat zittingen ongeveer twee weken telefonisch plaatsgevonden, werd het in de meeste rechtbanken mogelijk om digitale zittingen via Skype te laten plaatsvinden. Een aantal van de participatiebelemmeringen van rechtzoekenden werd daarmee weggenomen. Zo was het in een Skype-omgeving mogelijk om te zien wanneer iemand aan het woord was en om alle procesdeelnemers tegelijkertijd te zien. Ook konden partijen door elkaar te zien beter op elkaar reageren. Rechtzoekenden zagen bijvoorbeeld wanneer de rechter iets wilde zeggen en wisten dat ze dan even moesten wachten, of waren zich ervan bewust wanneer ze ruis veroorzaakten en even hun microfoon moesten uitzetten. Een deel van de non-verbale communicatie die was weggefallen in telefoonzittingen keerde daarmee terug.¹⁸⁷

Desondanks kunnen er een aantal participatiebelemmeringen worden geconstateerd in digitale Skype zittingen. Zo kwam het nog regelmatig voor dat rechtzoekenden niet (volledig) konden meedoen vanwege allerlei technische problematiek zoals een slechte internetverbinding, geluid- en/of beeldkwaliteit. Bij de Rechtspraak en andere professionele partijen was ook niet altijd de techniek op orde. ICT-medewerkers van de Rechtspraak gaven bijvoorbeeld aan dat het sluiten van de rechtbanken ervoor zorgde dat opeens een digitale infrastructuur moest worden georganiseerd en allerlei ruimtes digitaal ‘zitting klaar’ moesten worden gemaakt die dat voorheen niet waren.¹⁸⁸ Een rechter gaf aan dat bij haar rechtbank pas vanaf maart 2021 wordt gewerkt met een camerasysteem dat de spreker volgt zodat, als iemand anders dan de rechter aan het woord is, degene direct in beeld komt. Een dergelijk systeem was

¹⁸⁶ Interview medewerker 2.

¹⁸⁷ Interview advocaat 2; Interview advocaat 3; Interview medewerker 1; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4.

¹⁸⁸ Interview ICT-medewerkers, 30 juni 2021.

eerst niet aanwezig waardoor in een hybride zitting niet alle betrokkenen in de zittingszaal te zien waren.¹⁸⁹ Bovendien konden meerdere professionals situaties benoemen waarin de rechtzoekende niet over (de juiste) apparatuur beschikte. Rechtzoekenden hadden bijvoorbeeld geen computer, telefoon of tablet (met een camera) en moesten daarom in sommige gevallen zelfs uitwijken naar bekenden en onbekenden om alsnog aan te kunnen sluiten. Zo gaf een verzoeker aan dat een rechtzoekende genoodzaakt was om gebruik te maken van de computer van de burens om de zitting over de uithuisplaatsing van zijn kind bij te kunnen wonen.¹⁹⁰ Een advocaat beschreef de situatie waarbij een rechtzoekende via de computer van ‘wildvreemden’ aansloot om alsnog mee te kunnen doen aan de digitale zitting:

Wat ik ook gehad heb, dat cliënten of beter gezegd de ouders van cliënten, die beschikken dan niet over een laptop met een cameraatje. Dan werd het gewoon telefonisch gedaan. Dus iedereen die wel in beeld was zag elkaar wel. Dan hoorde je partijen die geen videoverbinding tot stand konden brengen. Wat ik ook meegemaakt heb is dat de betreffende ergens anders aanschoof, bij wildvreemden, bij de burens zal ik maar zeggen en dan daar gebruik maakte van de camera.¹⁹¹

Technische kwesties kunnen op die manier ook privacy-problematiek veroorzaken waardoor rechtzoekenden niet in staat zijn volledig (vrij) mee te doen aan de digitale rechtszaak. Een aantal professionals gaf aan dat het bij een digitale zitting, ook al vindt deze via een beeldverbinding plaats, niet kan worden gegarandeerd dat de rechtzoekende alleen is.¹⁹² Volgens een rechter kan deze onzekerheid worden verkleind als de rechter de rechtzoekende hierover vragen stelt of verzoekt de kamer te laten zien waar degene zich op dat moment bevindt. Zelfs dan bestaat er echter geen volledige zekerheid.¹⁹³

3.3.3. Hybride zittingen

Vrijwel alle geïnterviewde professionals gaven aan blij te zijn toen zittingen weer (gedeeltelijk) fysiek konden plaatsvinden.¹⁹⁴ Allerlei technische obstakels en risico's vielen daarmee weg en

¹⁸⁹ Interview rechter 5.

¹⁹⁰ Interview medewerker 3; Een vergelijkbare situatie werd ook beschreven door advocaat 1.

¹⁹¹ Interview advocaat 1.

¹⁹² Interview rechter 2; Interview rechter 3; Interview rechter 5.

¹⁹³ Een rechter gaf bijvoorbeeld aan er niet zeker van te zijn dat tijdens een kindgesprek niet ook een van de ouders ook in de kamer aanwezig was; Interview rechter 5.

¹⁹⁴ Een verzoeker gaf aan dat ook toen het weer kon, ze alsnog de voorkeur gaf om digitaal aan te sluiten om zo persoonlijke gezondheidsrisico's zo klein mogelijk te houden. Ook vond ze het prettig de hevige emotie van de

rechtzoekenden (en professionals) konden door volledige aanwezigheid van non-verbale communicatie weer zoals vanouds meedoen. Het weer fysiek aanwezig zijn in de rechtbank zorgde er bovendien voor dat het rechtzoekenden direct duidelijk was dat het om een rechtszaak ging en ‘serieus’ was.¹⁹⁵

Ondanks dat de meeste civiele jeugdzaken vanaf mei 2020 weer fysiek plaatsvonden, kwam het regelmatig voor dat een of meerdere partijen niet aanwezig konden zijn vanwege (het gevaar op) een coronabesmetting.¹⁹⁶ In dergelijke situaties was het mogelijk om de zitting alsnog door te laten gaan in een hybride zittingsvorm.¹⁹⁷ De rechtzoekende, betrokkene of zelfs de rechter sloot dan aan via een videoverbinding terwijl de anderen zich in de rechtszaal bevonden en deze persoon op een beeldscherm konden zien. Dergelijke hybride zittingen hebben de participatie van rechtzoekenden in belangrijke mate vergroot. Daar waar het eerder niet mogelijk was om de rechtzoekende aan te laten sluiten werden met hybride zittingen daarvoor alsnog mogelijkheden gecreëerd. Vrijwel alle professionals konden situaties benoemen waarin dit een uitkomst bood of mogelijk zou kunnen bieden, bijvoorbeeld op het moment dat een rechtzoekende in het buitenland verkeert of vanwege ziekte niet tijdens de zitting aanwezig kan zijn.¹⁹⁸ Een aantal professionals plaatsten daarbij wel de kanttekening dat het niet zo moet zijn dat vanwege gemakzucht in de toekomst door rechtzoekenden digitaal bij de zitting kan worden aangesloten.¹⁹⁹ Het uitgangspunt moet blijven, in het bijzonder in civiele jeugdzaken, dat rechtzoekenden fysiek verschijnen. Enkel wanneer er gegronde redenen zijn dient de mogelijkheid open te staan om digitaal aan te sluiten.²⁰⁰

Niet alle professionals waren te spreken over hybride zittingen, deze kunnen namelijk juist voor nieuwe participatieproblemen zorgen. Zo gaven een paar geïnterviewden aan dat hybride zittingen ervoor zorgen dat er niet voor elke partij een gelijk speelveld bestaat. Een rechter gaf om deze reden zelfs aan voorkeur te geven aan een volledig digitale (Skype) zitting omdat op die manier wel sprake van een gelijk speelveld voor alle partijen:

wederpartij te kunnen vermijden en daarom, ook voor de rechtzoekende, soms prettiger de zitting digitaal te laten plaatsvinden. Zie hierover meer in paragraaf 3.7.1.

¹⁹⁵ Interview advocaat 4.

¹⁹⁶ Interview advocaat 4; Interview advocaat 5.

¹⁹⁷ ‘Informatie over procedures in civiele zaken,’ rechtspraak.nl, 12 november 2020; Procesreglement Familie en Jeugd (maart 2021),’ rechtspraak.nl.

¹⁹⁸ Interview advocaat 1; Interview advocaat 2; Interview advocaat 3; Interview medewerker 1; Interview medewerker 2; Interview rechter 1; Interview rechter 2; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

¹⁹⁹ Interview advocaat 4; Interview medewerker 2; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 5.

²⁰⁰ *ibid.*

Wat ik wel veel ingewikkelder vind is dat met die hybride zittingen. Dat is mijn persoonlijke visie, voor de equality of arms. Prima als iedereen zo op het scherm zoals nu, of iedereen in de zaal. Of een speler die best goed uit zijn woorden kan komen, zoals iemand uit de raad of iemand die in Polen zit, die kan sowieso niet komen en dan heb je een andere afweging, maar als die digitaal aansluit vind ik het minder ingewikkeld omdat je toch een ander contact hebt met iemand die in de zaal is. Dan heb je toch makkelijker contact dan iemand op je schermje of op je telefoon ziet. Als iedereen op mijn scherm zit vind ik het weer eerlijker.²⁰¹

Wanneer een partij in de zittingszaal aanwezig is, met alle voordelen van dien - meer non-verbale communicatie, directe, communicatie met de rechter - terwijl de andere partij via een videoverbinding aansluit en daar geen gebruik van kan maken, wordt de laatste partij meer in zijn of haar participatie belemmerd dan de ander. Als er voor deze partij echter geen alternatief bestaat ontstaat er een andere situatie. Dan wordt namelijk in een zitting waarin de rechtzoekende oorspronkelijk niet kon participeren - de rechtzoekende bevindt zich bijvoorbeeld in het buitenland - een mogelijkheid gecreëerd om alsnog mee te doen. Professionals gaven ook aan dat het uitstellen van de zitting soms een groter nadeel oplevert dan dat de zitting gedeeltelijk digitaal plaatsvindt. Het is in zulke situaties daarom gerechtvaardigd dat er een hybride zitting wordt georganiseerd.²⁰²

3.4. Betrokkenheid

3.4.1. Betrokkenheid in een digitale zitting

Het is belangrijk voorop te stellen dat een fysieke zitting voor het begrip participatie een logische startpositie is. Ervan uitgaande dat in een fysieke zitting volledig kan worden meegedaan door rechtzoekenden, kunnen er duidelijk bepaalde participatiebelemmeringen worden geconstateerd in een digitale zitting. Wat betreft betrokkenheid is het niet duidelijk in

²⁰¹ Interview rechter 3.

²⁰² Interview advocaat 2; Interview advocaat 3; Interview advocaat 5; Interview medewerker 1; Interview medewerker 2; Interview medewerker 3; Professionals hebben het dan wel heel expliciet over civiele jeugdzaken waarbij het uitgangspunt moet zijn dat deze in principe fysiek geschieden (vanwege het karakter van deze zaken, zie hierover meer in paragraaf 3.7). In andere zaken waarbij andere problematiek aan de orde is zien vrijwel alle professionals voordelen om een digitale of hybride zitting te gelasten.

welke mate rechtzoekenden zich in fysieke zittingen betrokken voelen.²⁰³ Dat is in principe logisch, betrokkenheid is voornamelijk een probleem in digitale en hybride procedures.²⁰⁴

Er is dus geen duidelijk startpunt voor betrokkenheid. Onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid wijst ook op een zekere mate van verscheidenheid in positieve en negatieve ervaringen van rechtzoekenden, waarbij het verloop van de zitting slechts één factor van de factoren is die meespeelt.²⁰⁵ Desondanks kunnen er een aantal observaties worden gedaan ten aanzien van de betrokkenheid van rechtzoekenden, die veelal in overeenstemming zijn met de mate waarin rechtzoekenden gedurende de coronaperiode in digitale zittingen hebben kunnen participeren.

3.4.2. Telefonische, Skype en hybride zittingen

Net als bij participatie kan er bij de betrokkenheid van rechtzoekenden een verbetering worden geconstateerd naarmate de coronaperiode vorderde. Waar voor participatie echter een duidelijk onderscheid te maken is tussen de type digitale zittingen die tijdens de coronacrisis hebben plaatsgevonden (telefonisch, beeldbellen en hybride), is dit onderscheid minder duidelijk te maken voor de betrokkenheid van rechtzoekenden. Het merendeel van de professionals waren het erover eens dat in een digitale omgeving niet de beleving van een fysieke zitting kan worden nagebootst.²⁰⁶ Desondanks kan over het algemeen worden geconstateerd dat in telefonische zittingen, waar rechtzoekenden in mindere mate konden meedoen, een mindere mate van betrokkenheid aanwezig was dan in (gedeeltelijk) digitale Skype zittingen. Als rechtzoekenden in telefonische zittingen bijvoorbeeld niet in staat waren de andere partijen te horen of om daarop te reageren, is er namelijk weinig ‘zitting’ waar de rechtzoekende zich bij betrokken kan voelen. Professionals beschreven ook situaties waarbij het voor rechtzoekenden geheel niet duidelijk was, omdat de zitting digitaal plaatsvond, dat ze zich in een zitting bevonden. Er kan in een dergelijke situatie niet gesproken worden van betrokkenheid van rechtzoekenden. Een rechter beschreef bijvoorbeeld de volgende situatie:

²⁰³ Empirisch onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid meet dit namelijk niet maar een meer algemene beleving van de fysieke zitting (ook met het oog op het al dan niet accepteren van de uitkomst). Daarom wordt in dit onderzoek bewust het begrip remote justice gebruikt in plaats van de terminologie die in onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid wordt gehanteerd.

²⁰⁴ Donoghue, MLR 2017, p. 1025.

²⁰⁵ Grootelaar 2018, p. 116 – 117.

²⁰⁶ Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview advocaat 4.

Mensen waren verhuisd en toen kreeg ik de vader aan de telefoon, maar die was aan het werk op de bouwplaats en die stond ergens in de wind. Toen zei ik: ‘Je moet wel even ergens anders gaan staan,’ en ‘Luistert er iemand mee?’ en ‘Ik kan u niet verstaan door de wind.’ En omdat het verzoekschrift vrij summier was had ik ook geen idee waar ik het met de mensen over moest hebben.²⁰⁷

Deze problematiek deed zich volgens de geïnterviewden voornamelijk voor in telefonische zittingen. Toen zittingen weer (gedeeltelijk) via Skype plaatsvonden werd het al duidelijker dat sprake was van een zitting. Ook keerden vormen van non-verbale communicatie terug (hierover meer in paragraaf 3.6) en rituelen zoals die ook in een fysieke zitting plaatsvinden (hierover meer in paragraaf 3.8.4), die een positief effect hadden op de betrokkenheid onder rechtzoekenden.

3.5. Wisselwerking participatie en betrokkenheid

Ondanks dat de begrippen participatie en betrokkenheid los van elkaar in de interviews met de professionals kunnen worden herkend, zijn participatie en betrokkenheid niet altijd op die manier als begrippen uit elkaar te trekken. Er bestaat in veel gevallen een zekere wisselwerking.²⁰⁸ Uit de interviews volgt bijvoorbeeld dat als rechtzoekenden niet hebben geparticipeerd tijdens de zitting, professionals de inschatting maken dat rechtzoekenden zich minder betrokken hebben gevoeld. Het kunnen meedoen lijkt daarmee een voorwaarde om betrokkenheid te kunnen ervaren. Zonder mee te hebben gedaan is er namelijk geen betrokkenheid bij de rechtzoekenden om vast te stellen, zij waren immers geen onderdeel van de zitting. Een verzoeker beschreef dat ze later dan de andere betrokkenen, die wel in de zittingszaal aanwezig waren, door de rechter tot de zitting werd toegelaten. De rechter gaf vervolgens aan al begonnen te zijn aan de zitting, met de betrokkenen die in de zittingszaal aanwezig waren. Niet alleen gaf de situatie haar het gevoel niet betrokken te zijn geweest bij de gehele procedure, het belemmerde haar ook om bezwaar te maken tegen de situatie – en daarmee het participeren tijdens de zitting.

‘Dan werd ik er pas later bij betrokken, werd ik later toegelaten tot die zitting, dan voelde ik wel even iets van, ik weet niet, ik voelde me wel bezwaard om te zeggen of niet

²⁰⁷ Interview rechter 3.

²⁰⁸ Bijvoorbeeld: Interview rechter 1; Interview advocaat 1; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

helemaal de ruimte om te zeggen dat ik hier niet mee akkoord ben. Ik voelde me een beetje overrompeld. Normaal zou je dat van tevoren al weten, dan kon je er even over nadenken en kon je aangeven: Ik ga er niet meer akkoord dat zij erbij zitten want ik zie er niet het belang ervan in. Dat was ook in deze zaak, dan had ik naderhand iets van, ik vond het eigenlijk best wel bijzonder dat die mensen erbij waren.’²⁰⁹

De plaats die McKeever in dit verband geeft aan betrokkenheid als de bovenste treden van participatie, waar betrokkenheid als het ware is vervlochten met het kunnen meedoen ter zitting, lijkt daarmee op zijn plaats. Dat deze situatie zich kan voordoen, betekent echter niet dat zonder participatie geen betrokkenheid zou kunnen bestaan. De situatie zou zich namelijk kunnen voordoen dat een rechtzoekende zich in zekere mate betrokken heeft gevoeld bij de zitting, ook al was degene nauwelijks in staat om te participeren - het geluid deed het bijvoorbeeld niet. In de interviews werden dergelijke situaties echter niet beschreven.

In de interviews kwam echter wel naar voren dat de omgekeerde situatie aannemelijk is: de rechtzoekende was in staat (volledig) mee te doen maar voelde zich niet betrokken tijdens de digitale zitting. Betrokkenheid blijft immers een subjectieve ervaring, een bepaalde positieve beleving van de zitting die niet altijd - ook niet in fysieke zittingen - kan worden gegarandeerd. Professionals gaven aan dat een digitale omgeving een belangrijke bijdrage kan leveren aan een negatieve beleving van de zitting en daarmee kan afdoen aan de ervaren betrokkenheid onder rechtzoekenden. Dit roept een meer fundamentele vraag op of de rechtspraak altijd een positieve ervaring kan en moet garanderen.²¹⁰ Met name in zaken zoals civiele jeugdzaken waar een negatieve gebeurtenis het onderwerp van geschil is, ligt hier een zware opgave.²¹¹ Zo beschreef een verzoeker dat voor veel rechtzoekenden in civiele jeugdzaken het glas altijd leeg is. Ze kon zich daarom niet voorstellen dat rechtzoekenden de zitting als positief zouden kunnen beleven, ook niet als deze fysiek plaatsvond.²¹²

Ondanks dat de aanwezigheid van betrokkenheid bij rechtzoekenden in dit verband enigszins zou kunnen worden gerelativeerd, maakt dit de aanwezigheid van betrokkenheid niet minder belangrijk. In de interviews werd benadrukt dat juist in civiele jeugdzaken, gezien het karakter van de zitting en de rechtzoekenden die daarin betrokken zijn, het belangrijk is dat een

²⁰⁹ Interview medewerker 4.

²¹⁰ Akkermans 2020; Coenraad e.a. 2017, De Bock 2017.

²¹¹ Een dergelijke discussie raakt ook aan een bredere ontwikkeling die ziet op hoe tegen rechtspraak moet worden aangekeken. Of zoals Susskind de vraag op werpt: Is rechtspraak aan het veranderen in een ‘service’ in plaats van een institutie? Susskind 2019 p. 95.

²¹² Interview medewerker 5.

zitting zo positief mogelijk wordt ervaren. Vanwege het ingrijpende karakter van de zitting (hierover meer in de paragraaf 3.7.1) is de zitting ook onderdeel van een stukje verwerking van de rechtzoekende.²¹³ Uit empirisch onderzoek volgt ook dat de ervaring ter zitting in belangrijke mate bijdraagt aan de acceptatie van de beslissing die uiteindelijk door de rechter wordt genomen, welke dit ook moge zijn (positief of negatief).²¹⁴

Uit de interviews volgt niet alleen dat participatie betrokkenheid beïnvloedt, maar ook dat betrokkenheid invloed kan uitoefenen op de participatie van rechtzoekenden. Op het moment dat een rechtzoekende namelijk dermate negatief terugkijkt op de zitting, zich er absoluut niet bij betrokken heeft gevoeld, kan dit ervoor zorgen dat de rechtzoekende niet langer in staat is mee te doen aan de zitting. Dergelijke situatie lijken zich regelmatig in civiele jeugdzaken voor te doen, juist vanwege de emoties die doorgaans bij deze procedures betrokken zijn. Zo worden door de geïnterviewde professionals situaties beschreven waarin de rechtzoekende al bij aanvang van de zitting erg emotioneel was, waardoor een digitale omgeving met alle mogelijke complicaties van dien, ervoor zorgde dat emoties opliepen tot een niveau waarin de rechtzoekende niet meer in staat was om te participeren.²¹⁵ De rechtzoekende wordt bijvoorbeeld zo boos dat degene niet meer naar de rechter wil luisteren:

Op een gegeven moment hoor ik dan een briesende vader: ‘Wel godverdomme en dit en dat,’ nou ja, zie dat maar eens te managen.²¹⁶

De betrokkenheid van rechtzoekenden werkt in een dergelijk geval door in de mate van participatie. De situatie die McKeever aanduidt met de term *tokenism* is een voorbeeld van een situatie waarbij de betrokkenheid de mate van participatie beïnvloedt.²¹⁷ In de paragraaf 3.7 worden een aantal tokenistische situaties besproken die professionals beschreven.

In de interviews kwam verder naar voren dat het moment voorafgaand en na afloop van de mondelinge behandeling zowel effect heeft op de participatie als betrokkenheid van rechtzoekenden. Dit moment, ‘het elkaar even zien op de gang,’ wordt namelijk veelal gebruikt

²¹³ Coenraad FJR 2019.

²¹⁴ Grootelaar, Trema 2018.

²¹⁵ Interview advocaat 1; Interview rechter 1.

²¹⁶ Interview rechter 1.

²¹⁷ Een voorbeeld omdat om te kunnen spreken van ‘tokenism’ de rechtzoekende dermate uitgeput moet zijn van het constant moeten op boxen tegen allerlei obstakels (emotioneel, intellectueel, praktisch, afwezigheid van rechtsbijstand of andere vorm van ondersteuning) dat degene niet meer in staat is om mee te doen. Uit de interviews volgt echter niet dat dit de enige situatie is waarbij betrokkenheid de participatie door rechtzoekenden beïnvloedt. Ook bij afwezigheid van een dergelijke situatie van ‘opboxen’ kan de zitting an sich ervoor zorgen dat er wisselwerking tussen betrokkenheid en participatie bestaat.

door professionals om de procedure uit te leggen aan rechtzoekenden, wat ervoor zorgt dat zij (beter) kunnen meedoen. Tegelijkertijd kan het moment na de zitting worden aangegrepen om de zitting met de rechtzoekenden na te bespreken. Het moment vlak voor en vlak na de zitting is daarmee ook van invloed op de manier waarop rechtzoekenden uiteindelijk terugkijken op hun zitting.²¹⁸ In paragraaf 3.7.2 zal daarom kort bij dit moment worden stilgestaan.

3.6. Non-verbale communicatie

In alle interviews kwam als centraal element naar voren dat de non-verbale communicatie die normaliter tijdens een fysieke zitting aanwezig is, in een digitale omgeving wordt gemist. In deze paragraaf zal daarom worden stilgestaan bij de rol van non-verbale communicatie in fysieke zittingen, zoals volgt uit (internationale) gedragswetenschappelijke literatuur, om vervolgens te bespreken hoe het gebruik van non-verbale communicatie zich vertaalt in digitale zittingen.

Non-verbale communicatie bestaat uit een verscheidenheid aan facetten die ieder afzonderlijk onderwerp zijn van gedragswetenschappelijk onderzoek, zoals gezichtsuitdrukkingen, oogcontact, handgebaren, lichaamsbewegingen, het (al dan niet) houden van afstand, aanrakingen, geur en stem (hoogte, tempo en volume).²¹⁹ Onderzoek naar het gebruik van non-verbale communicatie in de rechtszaal richt zich daarom vaak op slechts een specifiek onderdeel van de zitting, zoals hoe rechters de zitting openen, of op een specifieke vorm van non-verbale communicatie tijdens de zitting, zoals het gebruik van een bepaald handgebaar of toonval.²²⁰ Het onderzoek naar non-verbale communicatie in rechtszaken is voornamelijk verricht in landen met een common law-traditie en in rechtszaken waarin een jury dient te beslissen over de uitkomst van de zaak. Met name strafzaken en civiele zaken waarin een getuigenverhoor een belangrijke rol speelt (een zogenaamde ‘cross examination’) zijn daarom onderwerp van onderzoek. Deze onderzoeken analyseren in het bijzonder hoe bepaalde (non-verbale) communicatie van rechters, advocaten en andere betrokkenen tijdens de zitting wordt geïnterpreteerd door juryleden om zo grip te krijgen op hun besluitvorming.²²¹ Veelal vanuit de advocaat gezien, wordt geanalyseerd hoe daar het beste op kan worden ingespeeld en

²¹⁸ Grootelaar 2018, p. 32 – 33.

²¹⁹ LeVan Law & Psychol. Rev. p. 83; Blanck, Rosenthal & Cordell SLR 1985, p. 89; Findley & Sales 2012, p. 110.

²²⁰ Licoppe & Dumoulin Res. Lang Soc. Interact. 2010, p. 211.

²²¹ In dit type zaken en binnen deze tradities is grip op het gedrag ter zitting belangrijker omdat op basis daarvan de jury een beslissing neemt en het overgrote deel van het onderzoek ter zitting plaatsvindt, anders dan in continentale tradities.

hoe non-verbale communicatie het vonnis van de rechter kan voorspellen.²²² In deze paragraaf wordt voornamelijk naar onderzoek verwezen dat zich richt op non-verbale communicatie tussen de rechter en de procespartij en tussen de rechter en juryleden, omdat deze situaties het meest lijken op de interactie tussen de rechter en rechtzoekende in een civiele procedure.

3.6.1. Non-verbale communicatie in digitale zittingen

Uit onderzoek naar non-verbale communicatie volgt dat non-verbale communicatie zowel het gedrag als de beleving van berokkenen in een rechtszaak kan beïnvloeden. Volgens LeVan heeft non-verbale communicatie daarmee een ‘subtiel’ effect op de gehele procedure.²²³ Er kan dus een direct verband worden vastgesteld tussen de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden en de non-verbale communicatie die zij tijdens de zitting waarnemen.²²⁴

In de gedragswetenschappelijke literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds duidelijke non-verbale handelingen, zoals het gooien van armen in de lucht en het achteroverleunen van de rechtzoekende. Anderzijds bestaan er non-verbale microhandelingen, die minder gemakkelijk kunnen worden waargenomen, zoals het oogcontact tussen partijen en een knikje van de rechter.²²⁵ In de interviews kwam naar voren dat in telefoonzittingen beide vormen van non-verbale communicatie nauwelijks konden worden waargenomen.

In de zittingszaal kun je nog een beetje met gebaren of een ‘ik kom zo bij u’ of even een knikje. Wij kunnen elkaar nu bijvoorbeeld ook zien, ik zie jullie ook knikken, de bevestiging dat jullie mij verstaan, maar als ik jullie niet zie dan ben ik aan het praten en weet ik bij god niet wat er gebeurt aan de andere kant van de telefoon.

De rechter is daarom afhankelijk van de verbale communicatie van de rechtzoekende (wat werd gezegd, welk taalgebruik daar precies voor werd gekozen) in combinatie met de toon en het volume waarop dit werd gezegd.²²⁶ In Skype zittingen was het voor professionals mogelijk om

²²² Vaak in navolging van overtuigingen die behoren tot het domein van legal-realists; Zie bijvoorbeeld Blanck, Rosenthal & Cordell SLR 1985.

²²³ LeVan Law & Psychol. Rev. 1984, p. 83.

²²⁴ Bannon & Adelstein 2020, p. 6 - 7; Bergeron, J. App. Prac. & Process 2021, p. 201; McKeever, C.J.Q. 2020, p. 224.

²²⁵ Blanck & Rosenthal 1992, p. 89: ‘*Juries can be easily influenced by the slightest suggestion coming from the court, whether it be a nod of the head, a smile, a frown, or a spoken word.*’; Licoppe & Dumoulin Res. Lang Soc. Interact. 2010, p. 213; Searcy, Duck & Blanck 2005, p. 42 – 43.

²²⁶ In de literatuur wordt verbale communicatie en de non-verbale communicatie die daarin is gebakken zoals stemgeluid, toon en volume, ook gezien als facetten van non-verbale communicatie die de beleving van de zitting beïnvloeden; *ibid.*

al veel meer non-verbale communicatiehandelingen waar te nemen. Zo waren duidelijke non-verbale handelingen, zoals lichaamsbewegingen en handgebaren, over het algemeen op beeld goed te zien. Ook expressieve gezichtsuitdrukkingen, veelal in combinatie met een stemverheffing van de rechtzoekende of duidelijke non-verbale handelingen, konden op beeld worden waargenomen. Een rechter gaf bijvoorbeeld aan nog steeds tijdens een Skype zitting te kunnen zien dat de rechtzoekende woedend werd of emotioneel afhaakte.²²⁷

Maar mijn collega vertelde wel, er gebeurde iets en gesprek ging over iets wat de betrokkene waarschijnlijk niet leuk zal vinden en die hoorde een reactie en zei: goh ik kan u niet zien maar ik hoor wel dat er iets gebeurt. Wat is dat nou dat ik hoor? Is dat nou boosheid of eigenlijk teleurstelling, wat is het dat ik hoor? En dan merk je dat je toch iemand kunt raken door daar maar naar te vragen. Dus het hangt ook heel erg van de collega af van hoe open sta je voor de signalen van de andere kant.²²⁸

Met name het waarnemen van microhandelingen, zoals een subtiele glimlach of een knikje, werd digitaal bemoeilijkt. Het beeld is bijvoorbeeld niet scherp genoeg of wordt vanuit een bepaalde hoek opgenomen waardoor niet alle non-verbale (micro)communicatiehandelingen kunnen worden waargenomen. Professionals gaven bovendien aan dat het niet mogelijk is om een andere partij digitaal in de ogen te kijken.²²⁹ Bij communicatie via een beeldscherm dient namelijk altijd een keuze te worden gemaakt tussen het zien van een persoon op het beeldscherm en het zelf kijken in de camera.²³⁰ Daarnaast kan het aantal personen bij een Skype zitting een rol spelen. Het is bijvoorbeeld minder gemakkelijk om op een beeldscherm, waarop alle partijen tegelijkertijd te zien zijn, iedere partij afzonderlijk de hele zitting in de gaten te houden.²³¹ Met name in zittingen waarbij naast de verzoeker en rechtzoekende ook nog een advocaat, tolk en/of andere betrokkene aanwezig was, speelt dit een rol.²³²

Rechters, verzoekers en advocaten gaven aan voor het waarnemen van non-verbale communicatie vrijwel volledig afhankelijk te zijn van een stabiele internetverbinding, goede beeldkwaliteit en de schermgrootte van het device waarop de digitale zitting werd bekeken -

²²⁷ Interview rechter 1.

²²⁸ Interview rechter 2.

²²⁹ Interview advocaat 1; Interview advocaat 4; Interview medewerker 3; Interview rechter 1; Interview rechter 2; Interview rechter 5.

²³⁰ Zie in dit verband ook: Rowden & Wallace, Int. J. Law Context 2018, p. 510.

²³¹ Rechters gaven er dan ook veelal de voorkeur aan dat advocaten samen met hun cliënt achter de computer zaten; Interview advocaat 4; Interview advocaat 5; Interview rechter 1, meer hierover in paragraaf 3.7.2.

²³² Interview advocaat 3; Interview medewerker 3; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

zowel bij rechtzoekenden als bij andere (professionele) partijen. Zie in dit verband ook de invloed van de techniek op de participatie van rechtzoekenden (paragraaf 3.3.1 en 3.3.2).

3.6.2. Non-verbale communicatie als participatiemiddel

Non-verbale communicatie wordt net als verbale communicatie door betrokkenen gebruikt om tijdens de zitting mee te kunnen doen. Zo zorgt een knikje van de rechter ervoor dat het voor de rechtzoekende duidelijk is dat hij of zij aan de beurt is om iets te vertellen of dat het gegeven antwoord voldoende is begrepen. Hetzelfde geldt voor dergelijke non-verbale communicatie tussen de rechtzoekenden en zijn of haar advocaat.²³³ Non-verbale communicatie is daarmee een participatiemiddel dat digitaal niet optimaal kon worden ingezet. Een rechter kon dit beamen. Zonder non-verbale communicatie moest er in een digitale zitting soms meer worden doorgevraagd en duurde het daarom langer om achter alle relevante informatie te komen.²³⁴ Een verzoeker beschreef dat het glimlachen naar de rechter tijdens de zitting een functioneel doel diende:

‘Als ik daar zit op dat podium, heb je heel veel contact met de ouders in die zaal. Dan, weet ik veel, glimlach ik of laat ik ook heel veel non-verbaal zien aan de rechter als ik het er niet mee eens ben. Dan zet je dan ook in, gewoon functioneel.’²³⁵

Ondanks dat niet alle non-verbale communicatie digitaal even goed kan worden waargenomen, blijkt uit de interviews dat er met een stabiele verbinding en goede beeldkwaliteit voldoende non-verbaal kan worden gecommuniceerd om sprake te laten zijn van participatie. Zo zei een verzoeker het volgende:

‘Ik dacht van tevoren: ‘Dit wordt een verschrikking,’ en ‘Dat kun je niet maken voor de cliënten,’ en noem maar op, tenzij het echt niet anders kan. Maar eigenlijk vind ik het best wel goed lopen, die Skype zittingen.’²³⁶

²³³ Findley & Sales 2012, p. 109; LeVan Law & Psychol. Rev. 1984, p. 83; McDonald, Morgan & Metze, Psychol. Public Pol. L. 2016, p. 200.

²³⁴ Interview rechter 4.

²³⁵ Interview medewerker 2.

²³⁶ Interview medewerker 1.

Onderzoeken zoals die van Blanck en Rosenthal, die zijn verricht door het bestuderen van digitaal opgenomen zittingen, bevestigen dit. Wanneer een camera op de juiste manier is gepositioneerd in de zittingszaal zou het zelfs mogelijk moeten zijn ook meer subtiele non-verbale (micro)handelingen waar te nemen. Onderzoek van Rowden en Bannon benadrukt ook de rol van techniek in het kunnen meedoen van rechtzoekenden in een digitale omgeving. Volgens hen kan de participatie van rechtzoekenden sterk worden verbeterd met aanpassingen in de techniek die ervoor zorgen dat non-verbale communicatie beter waarneembaar is. De rechter op een levensgroot beeldscherm kunnen zien, kan bijvoorbeeld voor een betere beleving zorgen omdat dan ook subtielere gezichtsuitdrukkingen kunnen waargenomen, zoals een frons of kleine glimlach.²³⁷

3.6.3. Non-verbale communicatie als expressiemiddel

Naast een participatiemiddel is non-verbale communicatie ook een expressiemiddel. Non-verbale communicatie geeft als het ware een inkijkje in hoe een rechtzoekende de rechtszaak beleeft, waardoor andere betrokkenen daar weer op kunnen reageren. Er wordt om die reden ook wel gesproken over non-verbale communicatie als ‘the appearance of justice.’²³⁸ Zowel het waarnemen van deze expressie als het reageren erop wordt bemoeilijkt in een digitale zitting. De verbinding is niet stabiel genoeg, het beeld is onduidelijk of de non-verbale communicatie van de rechtzoekende ontgaat betrokkenen omdat naar een beeldscherm wordt gekeken in plaats van naar een persoon. Het gebrek aan respons kan er voor rechtzoekenden aan bijdragen dat zij zich tijdens de zitting minder betrokken voelen maar ook dat hen allerlei communicatie(pogingen) van andere betrokkenen ontgaat.

Onderzoek van Blanck en Rosenthal laat zien dat er een verband bestaat tussen de non-verbale communicatie die door de rechter wordt gebruikt en de houding of overtuiging, en daarmee de betrokkenheid, die de rechter volgens juryleden uitstraalt.²³⁹ Blanck en Rosenthal maken daarbij onderscheid tussen *content-present* communicatie - communicatie met taal - en *content-absent* communicatie door rechters - ‘pure’ non-verbale communicatie zoals stemgeluid, gezichtsuitdrukkingen en lichaamsbewegingen waarbij geen woorden worden gebruikt. Een combinatie van deze content-present en content-absent microhandelingen bepaalt

²³⁷ Interview medewerker 1; Rowden & Wallace, Int. J. Law Context 2018, p. 520.

²³⁸ Blanck 1993, p. 64; Zie ook: Blanck Am. Univ. Law Rev. 1991, p. 800, Blanck, Rosenthal & Cordell SLR 1985, p. 134; Blanck, Rosenthal, Hart & Bernieri Iowa Law Rev. 1990, p. 680.

²³⁹ Onderzoek van Blanck & Rosenthal uit 1990 en 1993 was gericht op de beleving van juryleden in Amerikaanse strafzaken; Blanck & Rosenthal 1990, Blanck 1993.

de algemene indruk die betrokkenen van een rechter hebben, bijvoorbeeld of de rechter als dominant of nerveus overkomt. Met name oogcontact tussen de rechter en partijen zorgt ervoor dat een grotere mate van betrokkenheid tijdens de zitting ervaren.²⁴⁰ Andere microhandelingen, zoals glimlachen en het voorover leunen van de rechter, wekken een vriendelijke en geïnteresseerde indruk.²⁴¹

Het belang van dergelijke microhandelingen en oogcontact in het bijzonder, komt ook terug in de interviews. Volgens professionals is het in civiele jeugdzaken belangrijk is dat een rechtzoekende de rechter, die een ingrijpende beslissing neemt, de rechtzoekende in de ogen kan kijken. Dat dit in een digitale zitting niet op dezelfde manier kan plaatsvinden wordt daarom erg gemist. De interviews bevestigen dat de zitting voor rechtzoekenden een belangrijk moment is om een algemene indruk te krijgen van de rechter en andere betrokkenen in de rechtszaak. Aan de hand van allerlei non-verbale waarnemingen, zoals de manier waarop iemand gekleed is en de houding waarmee iemand er tijdens de zitting erbij zit, wordt een beeld gevormd van de andere betrokkenen en de sfeer geproefd. Een verzoeker beschreef dit tijdens het interview als volgt:

‘Om ouders recht te doen vind ik fysieke zittingen zeker belangrijk. Vind ik ook voor rechters hoor. Dat zij ook de behoefte hebben om ouders de sfeer te laten proeven in zo’n zaal. Wie zit er voor je, hoe is iemand gekleed, hoe zit iemand erbij, zuchtend en steunend. Dat zijn allemaal dingen die je niet ziet, het non-verbale krijg je niet mee in beeld.’²⁴²

Er kan daarom meer algemeen worden geconcludeerd dat het gebrek aan non-verbale communicatie voornamelijk gevoelsmatig een verschil maakt voor rechtzoekenden. Het hebben van oogcontact met de rechter en verzoeker en het kunnen proeven van de sfeer in de zittingszaal hebben, naast dat het kan worden ingezet als participatiemiddel, voornamelijk invloed op de betrokkenheid van de rechtzoekenden ter zitting.

²⁴⁰ Zie ook het belang van oogcontact en staren in: Denault & Dunbar, *Advocates’ Q.* 2017, p. 299; Denault & Patterson, *J. Nonverbal Behav.* 2021, p. 9.

²⁴¹ Blanck 1993, p. 65.

²⁴² Interview medewerker 3.

3.7. Typologie

Participatie en betrokkenheid werden door professionals aan een aantal kenmerken van civiele jeugdzaken gekoppeld en de rechtzoekenden die doorgaans in deze zittingen betrokken zijn. Deze kenmerken worden in deze paragraaf als typologie besproken.

3.7.1. Emotie, persoonlijke en ingrijpende problematiek

In de interviews kwam veelvuldig terug dat het emotionele, persoonlijke en ingrijpende karakter van civiele jeugdzaken maakt dat ze als een aparte categorie civiele zaken kunnen worden onderscheiden. Het zijn ook deze kenmerken die er volgens professionals voor zorgen dat civiele jeugdzaken niet geschikt zijn voor digitale behandeling. Vanuit een participatieperspectief liggen daar verschillende redenen aan ten grondslag.

Allereerst zorgt de hevige emotie die bij rechtzoekenden tijdens de zitting loskomt ervoor dat zij niet altijd goed mee kunnen doen. In een digitale omgeving kunnen deze emotionele reacties in mindere mate worden opgemerkt en kan de rechtzoekende minder goed worden ondersteund. Verschillende emoties kunnen ter zitting voor een participatiebelemmering zorgen. Een advocaat beschreef dat het regelmatig voorkomt dat rechtzoekenden ter zitting gaan huilen of schreeuwen. De rechtzoekende moet dan eerst tot bedaren worden gebracht voordat de zitting kan doorgaan en de rechtzoekende weer kan meedoen. De advocaat gaf aan dat als ze dit ziet gebeuren de rechtzoekende in de zittingszaal even zou vastpakken, wat in een digitale omgeving niet kan.²⁴³ Een andere advocaat beschreef juist dat tijdens de digitale zitting zijn cliënt als het ware ‘implodeerde,’ zich helemaal terugtrok en er niets meer uitkwam. Deze rechtzoekende moest er door de advocaat letterlijk worden bij getrokken om nog mee te kunnen doen aan de zitting.²⁴⁴ Dergelijke situaties raken ook aan hetgeen McKeever beschrijft als tokenism. De rechtzoekende is vermoeid door alle obstakels die gedurende de gehele procedure worden ervaren - zowel privé als in de rechtszaal, emotioneel en intellectueel - waar in het geval van een digitale zitting ook nog allerlei praktische belemmeringen bijkomen. Wanneer een rechtzoekende zich daardoor dermate verlamt voelt dat niet langer meer kan worden meegedaan, is er sprake van een ernstige participatiebelemmering. Een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming beschreef een situatie waarin een rechtzoekende een dergelijke tokenistische houding aannam

²⁴³ Interview advocaat 4.

²⁴⁴ Interview advocaat 1.

voorafgaand aan de zitting. In deze toestand gaf de rechtzoekende aan dat het opleggen van de kindbeschermingsmaatregel ‘wel goed’ was. Vervolgens drong op de fysieke zitting pas door welke consequenties daaraan verbonden zouden zijn en bedacht de rechtzoekende zich:

‘Ik denk dat we heel vaak te maken hebben met mensen die kwetsbaar zijn en die niet vaak kunnen overzien wat het betekent een OTS, die hebben het niet altijd goed door. Het is een gezag inperkende maatregel. Mensen zijn soms blij dat het gebeurt, mensen zijn soms moe of gefrustreerd en vanuit die emoties denken ze vaak: doe maar, ik vind het wel goed. Maar als ze op zo’n zitting komen... Ik heb regelmatig dat ik in het rapport lees: ‘Ouders zijn het eens met de OTS’ en dan komen ze op zitting en zegt zo’n rechter: ‘Ja mevrouw uw gezag wordt ingeperkt,’ en dan zeggen ze: ‘Maar dat wil ik niet!’ Dus mensen worden niet altijd goed voorgelicht.’²⁴⁵

Ook vanuit een betrokkenheidsperspectief gaven professionals aan dat het voor rechtzoekenden belangrijk is op de zitting aanwezig te zijn wanneer zij hevig geëmotioneerd zijn. Net als bij participatieproblematiek kan er dan door de rechter, advocaat of een andere betrokkenen worden ingegrepen. Daarnaast is het in een fysieke zitting mogelijk voor alle professionals om met non-verbale communicatie duidelijk te maken dat zij zich bewust zijn van de ernst van dat wat ter zitting wordt besproken. Professionals gaven aan dat dergelijke gevoelsmatige veranderingen tussen een fysieke en digitale zitting bijdragen aan het gevoel van een rechtzoekende om bij de zitting betrokken te zijn.²⁴⁶

In het verlengde daarvan maakt de zwaarte van civiele jeugdzaken dat rechtzoekenden er volgens professionals behoefte aan hebben om de rechter, maar ook de verzoeker in civiele jeugdzaken, in de ogen te kunnen kijken tijdens de zitting. Dit werd meermaals door de geïnterviewden aangegeven.²⁴⁷ Hetzelfde ingrijpende karakter van civiele jeugdzaken maakt dat een fysieke zitting nodig is voor rechtzoekenden om hun ‘day in court’ te beleven met alle rituelen die daarbij horen, zoals het dragen van een toga en de opstelling in de zittingszaal.²⁴⁸ Professionals gaven aan dat dit zorgt voor een zekere bewustwording van rechtzoekenden dat het om iets serieus gaat en dat daar niet te licht over moet worden nagedacht.²⁴⁹ Een verzoeker

²⁴⁵ Interview medewerker 3.

²⁴⁶ Interview advocaat 1; Interview advocaat 4; Interview medewerker 3; Interview rechter 1.

²⁴⁷ Interview advocaat 3; Interview advocaat 4; Interview rechter 1; Interview rechter 2.

²⁴⁸ Interview rechter 2; Interview advocaat 4; Interview advocaat 5.

²⁴⁹ Interview advocaat 3; Zie ook: Van Rossum & Simon Thomas 2016, p. 183; Bauw, Rechtstreeks 2014, p. 47 – 48.

benadrukte dat wanneer het gaat om gevoelige materie, het voor de beleving van rechtzoekenden extra belangrijk is om fysiek in de zittingszaal aanwezig te zijn:

‘Je gaat toch niet thuis zitten met een camera en dan zo’n zitting doen? Daar zijn die zittingen veel te gevoelig voor.’ Het gaat om hele gevoelige materie en je wilt ouders gewoon zien. Je wilt een beetje de sfeer proeven op zo’n zitting en dat valt eigenlijk helemaal weg.’²⁵⁰

Een rechter en advocaat beschreven ook de situatie dat de rechter digitaal aanwezig was, terwijl partijen zich fysiek in de zittingszaal bevonden. De advocaat gaf aan dat een dergelijke fysieke zitting met een ‘computerrechter’, er niet voor zorgt dat rechtzoekenden het gevoel hebben bij een echte rechtszaak betrokken te zijn. Bovendien levert het een verwarrende situatie op.²⁵¹

Allerlei typische (fysieke) ‘zittingselementen’ ontbraken in de zittingen die tijdens de coronaperiode digitaal plaatsvonden, zoals de uitstraling van het gebouw van de rechtbank, de opstelling van partijen ter zitting, het schilderij van de koning in de zittingszaal, de opkomst van de rechter en de toga die wordt gedragen.²⁵² Er wordt daarmee afbreuk gedaan aan de ervaring van rechtzoekenden betrokken te zijn in een rechtszaak. Zonder zittingsformaliteiten, gaf een verzoeker aan, is er gevoelsmatig toch minder sprake van een rechtszaak en wordt er een meer informele setting gecreëerd die niet past bij het ingrijpende karakter van civiele jeugdzaken.²⁵³

3.7.2. Kwetsbare rechtzoekenden

In alle interviews werd aangegeven dat de kwetsbaarheid van de rechtzoekenden die in civiele jeugdzaken betrokken zijn een belangrijke factor is die dit type zitting van andere zittingstypen onderscheid. Rechtzoekenden kunnen als kwetsbaar worden beschouwd vanwege het emotionele, persoonlijke en ingrijpende karakter van de zitting waarin zij betrokken zijn. Zo beschreef een advocaat dat daarom alle rechtzoekenden in civiele jeugdzaken als kwetsbaar kunnen worden beschouwd, ongeacht juridische ervaring of opleidingsniveau:

²⁵⁰ Interview medewerker 3.

²⁵¹ Interview advocaat 4; Interview rechter 5.

²⁵² Van Rossum & Simon Thomas 2016, p. 179.

²⁵³ Interview medewerker 3.

Mijn persoonlijke visie is dat zodra het om kinderen gaat iedereen een kwetsbaar persoon is en dat daar vaak vergeten wordt dat ook ouders met een hoge opleiding, noem het maar, die zijn als het om hun kinderen of familie of dierbaren gaat ook kwetsbaar. Sommigen maskeren dat door goed te kunnen praten, keurig over te komen, netjes in een pak enzovoort. Dus sowieso wil ik dat meegeven omdat soms gezegd wordt: ‘Ja, maar die kunnen dat wel, die weten hoe MS Teams werkt, die kunnen dat wel.’ Nee dat kunnen ze niet. Als het om je kinderen gaat, daar ben ik van overtuigd zowel privé als wat we in het werk hebben gezien, dat raakt.²⁵⁴

In de interviews werd benoemd dat het regelmatig voorkomt dat rechtzoekenden in civiele jeugdzaken daarbovenop te maken hebben met intellectuele belemmeringen, zoals een laag IQ of een mentale beperking. Dit brengt de nodige participatiebelemmeringen met zich mee in digitale zittingen. Dergelijke rechtzoekende begrepen bijvoorbeeld onvoldoende hoe programma's zoals Skype werkten en konden daarom niet zelfstandig bij een digitale zitting aan te sluiten.²⁵⁵ Verder waren rechtzoekenden zich ook niet altijd bewust van wat er precies gebeurt tijdens de zitting en hebben ze extra uitleg nodig om alles te kunnen plaatsen. In een digitale omgeving bestaat echter niet altijd de ruimte zoals in een fysieke zitting, om deze uitleg te geven. Rechtzoekenden voelen ook niet altijd de ruimte in een Skype-bijeenkomst om aan te geven dat zij deze hulp nodig hebben, gaven professionals aan. In een dergelijke situatie zorgt het gebrek aan betrokkenheid tijdens de zitting ervoor dat rechtzoekenden zich niet uitspreken - waar dit wel nodig is - en niet volledig kunnen participeren. Hoewel advocaten er (gedeeltelijk) in zijn geslaagd dit soort problemen tijdens digitale zittingen op te vangen, was het voor professionals niet altijd mogelijk om digitaal zonder alle non-verbale communicatie van rechtzoekenden af te lezen waar zij behoefte aan hadden. Dit was vooral het geval in digitale zittingen waarbij rechtzoekende en advocaat niet in dezelfde ruimte zaten maar ieder apart via een telefoon- of videoverbinding aansloot.²⁵⁶ Advocaten gaven verder aan dat voor het ondersteunen van rechtzoekenden in digitale zitting is vereist dat zij een andere, actievere en zelfs 'coachende' rol aannemen om de zitting geslaagd te laten verlopen.²⁵⁷ Een advocaat beschreef dit als volgt:

²⁵⁴ Interview advocaat 4.

²⁵⁵ Interview advocaat 4; Interview medewerker 3; Interview medewerker 5.

²⁵⁶ Interview advocaat 2; Interview advocaat 4; Interview medewerker 3; Interview rechter 2.

²⁵⁷ Interview advocaat 1; Interview advocaat 2.

‘Ik coach die mensen als het ware. (...) Maar ik kan me ook voorstellen dat als je die rol niet pakt als advocaat en je gaat een beetje mee in de stress van je cliënt of het ongenoegen van je cliënt dat het op een andere manier, of dat je cliënt er in ieder geval anders tegenaan zou kijken. Ik heb gezegd: ‘Dit is het, zo moeten we het doen en jammer, ik heb het ook liever anders gehad,’ en dat hebben ze wel gepikt. (...) De meeste mensen, wanneer ik zitting heb via dit systeem [videobellen] zeg maar, die nodig ik ook uit op mijn kantoor, zorg ik ervoor dat mijn laptop er staat. Dat heeft ook een beetje met het coachen te maken, ook de cliënt een beetje coachen.’²⁵⁸

Het belang van deze ondersteuning van advocaten tijdens een digitale werd door meerdere professionals bevestigd.²⁵⁹

Naast dat advocaten een belangrijke rol spelen in het wegnemen van allerlei participatie- en betrokkenheidproblematiek tijdens digitale zittingen, deed de afwezigheid van een ontmoeting tussen advocaat en/of verzoeker met de rechtzoekende vlak voor of na de zitting dit ook. Zoals al kort werd besproken paragraaf 3.5, werd het moment voor en na de zitting bijvoorbeeld aangereikt door verzoekers om na afloop te verduidelijken wat ze in de rechtszaal precies bedoelden.²⁶⁰ Een advocaat gaf aan dat met een kort moment voorafgaand aan de zitting vaak wederzijds vertrouwen wordt gewekt tussen advocaat en rechtzoekende:

‘Telefonisch gaat dat eigenlijk niet, kan je geen vertrouwen winnen binnen een halfuurtje, in het echt kan dat wel. Met zo’n zitting is het ook weer moeilijk, dan zit daar ineens een rechter. Dat is voor mensen dan heel moeilijk te bevatten. (...) Normaal gesproken bij zo’n zitting zouden we allemaal naar locatie gaan. Dan zorg ik dat ik wat eerder ben, heb ik nog een gesprekje met de cliënt om het voor te bereiden. Nu doe ik dat ook wel telefonisch, maar je mist dan toch wel echt wel wat interactie, een vertrouwen die je kunt opbouwen.’²⁶¹

Dat een dergelijk moment in een digitale zitting niet plaatsvindt, terwijl dit meestal wel nodig is voor de participatie en betrokkenheid van kwetsbare rechtzoekenden in civiele jeugdzaken, maakt dat het in zo’n geval beter is om geen digitale zitting te organiseren.

²⁵⁸ Interview advocaat 1.

²⁵⁹ Interview rechter 1; Interview rechter 2; Interview rechter 4; Interview rechter 5; Interview medewerker 3.

²⁶⁰ Interview medewerker 3; Interview medewerker 4; Interview rechter 4.

²⁶¹ Interview advocaat 3.

3.7.3. Complexe, ongelijke partijverhoudingen

Wat de eerste categorie civiele zittingen verder typeert is niet alleen de emotie en kwetsbaarheid van de rechtzoekenden, maar ook de complexe partijverhoudingen die zich in deze persoonlijke, familie-gerelateerde rechtszaken kunnen voordoen. In civiele jeugdzaken beïnvloedt de relatie van de ouders in belangrijke mate de zittingsdynamiek. Professionals gaven bijvoorbeeld aan dat de zitting vaak het moment is waar veel ouders hun voormalig partner voor het eerst in lange tijd weer zien. Ook kan door het bespreken van de gezinsproblematiek ter zitting de verhoudingen tussen partijen, ook rechtzoekenden die inmiddels een goede verstandhouding hebben, weer op scherp zetten.²⁶² Deze complexiteit kan de rechtzoekende ook belemmeren in het volledig participeren tijdens de zitting, belemmeringen die ook in fysieke zittingen gelden. Een belangrijk verschil tussen een fysieke en digitale zittingen is echter dat het in de zittingszaal mogelijk is voor advocaten, rechters en eventueel andere betrokken om te reageren op de complexe onderlinge verhoudingen van partijen. Dit helpt het kunnen participeren van rechtzoekenden tijdens de zitting.

Volgens professionals zorgen partijverhoudingen er bovendien voor dat non-verbale communicatie tijdens een zitting essentieel is. Een rechter beschreef de situatie waarin een minderjarige in een kindgesprek het een en ander in vertrouwen aan de rechter had verteld, waar haar ouders tijdens de zitting niet achter mochten komen. De rechter sneed deze punten daarom bewust niet aan tijdens de zitting. De verzoeker dacht daarom dat de rechter nog niet over alle relevante informatie beschikte die nodig was om te beslissen over het opleggen van de kindbeschermingsmaatregel in die zaak. Dit leidde tot de volgende complexe situatie, die volgens de rechter in een fysieke zitting, met behulp van non-verbale communicatie, had kunnen worden voorkomen:

‘(...) De GI wilde mij natuurlijk overtuigen van de noodzaak van een machtiging UHP, maar die kon natuurlijk niet zien, dat ik niet alles deelde wat in de stukken stond, de stukken waren geheim, daar hadden we de geheimhoudingsmogelijkheid op toegepast omdat de ouders niet alles mochten weten van dat meisje want dan was de breuk compleet. Dus ik gaf niet alles prijs aan de telefoon waardoor de GI dacht: ‘Maar die rechter is helemaal niet overtuigd, we moeten een tandje bijzetten met onze informatie,’ waardoor dat helemaal niet goed liep. Maar daar maak ik wel mee duidelijk hoe

²⁶² Interview advocaat 4; Zie ook: Antokolskaia, Coenraad, Tomassen-van der Lans e.a. 2017, p. 44 – 45.

ingewikkeld het kan zijn aan de telefoon want anders had ik met één blik kunnen duidelijk maken: ik weet het, ik weet genoeg maar ik moet die ouders informatie geven, maar niet alle informatie. Dat is heel lastig.’²⁶³

De geïnterviewde professionals zijn niet eenduidig over wat de aanwezigheid van complexe partijverhoudingen ter zitting doet voor de betrokkenheid van rechtzoekenden. Waar aan de ene kant werd aangegeven dat dergelijke complexe verhoudingen het beste kunnen worden herkend en opgevangen in een fysieke zitting – hetgeen een positieve uitwerking kan hebben op de betrokkenheid van rechtzoekenden – kwam in de interviews ook naar voren dat rechtzoekenden liever geen fysieke zitting hebben. Op die manier zouden namelijk andere partijen, zoals een voormalige partner waarmee geen goede verstandhouding bestaat, kunnen worden vermeden.²⁶⁴ Een verzoeker verkoos zelfs een digitale zitting boven een fysiek zitting in de rechtszaal, ook toen daar de mogelijkheid weer voor bestond, om zo een agressieve rechtzoekende te kunnen vermijden.²⁶⁵

Eigen aan OTS- en UHP-procedures is verder dat een ervaren speler zoals de Raad voor de Kinderbescherming of een Gecertificeerde Instelling, een verzoek indient dat ingrijpt in het leven van een (veelal) juridisch onervaren rechtzoekende. Een dergelijke ongelijke verhouding, die ook regelmatig voorkomt in andere type civiele procedures, beïnvloedt de beleving van de zitting van een onervaren rechtzoekende.²⁶⁶ Het is juist in dit type civiele procedures belangrijk dat de rechtzoekende zich ondanks deze ongelijke verhouding voldoende gehoord voelt, wederom om uiteindelijk de beslissing van de rechter voldoende te kunnen accepteren. Een advocaat beschreef deze situatie zelfs als het gevoel van een rechtzoekende om ‘met 1 – 0 achter te staan.’²⁶⁷ Sommige rechtzoekenden zien de ongelijke verhouding die tijdens de zitting wordt ervaren zelfs als een bevestiging van een meer fundamenteel gevoel van ongelijkheid dat zij ervaren in de maatschappij.²⁶⁸ Hierin kan ook het tokenisme dat McKeever beschrijft worden herkend: een zekere mate van moedeloosheid en frustratie, die vaak dieper geworteld is dan de

²⁶³ Interview rechter 4.

²⁶⁴ Interview rechter 2; Interview advocaat 2; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

²⁶⁵ Interview medewerker 4.

²⁶⁶ Interview medewerker 3; Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 179.

²⁶⁷ Daarbij speelt in civiele jeugdzaken ook mee dat sprake is van een lang onderzoekstraject voorafgaand aan de civiele procedure bij de rechter, waarin al wordt bepaald of een kind onder toezicht of uit huis moet worden geplaatst. Deze bevindingen van de kinderbescherming worden gebundeld tot een verzoek dat bij de rechter ter beoordeling komt voor te liggen. Ook om deze reden staan rechtzoekenden soms daadwerkelijk ‘1 – 0’ achter, voor een groot deel is het werk, op basis waarvan de rechter uiteindelijk beslist, voorafgaand aan de zitting door de verzoeker al gedaan.

²⁶⁸ Interview medewerker 5; Van den Bos 2011, p. 14 – 15.

juridische kwestie die ter zitting wordt besproken.²⁶⁹ Een verzoeker gaf aan dat deze beleving van rechtzoekende vaak inherent is aan de intellectuele belemmeringen die ze ervaren:

‘(...) Voor onze doelgroep cliënten [is] het glas bijna altijd leeg. Zij voelen zich, dat is inherent aan hun verstandelijke beperking, altijd veel meer tekortgedaan dan andere mensen. Dat zegt ook iets over hun beperking en hun manier van informatie verwerken en over de bejegening vanuit de maatschappij naar hen, want zij hebben natuurlijk ook jarenlang de ervaring dat wat zij ook doen het toch nooit goed genoeg is voor anderen.’²⁷⁰

Juist omdat het in (emotioneel) complexe zaken veelal gaat om het oplossen van een groter probleem dan het juridische conflict dat voorligt, bestaat er sneller behoefte aan het aftasten van alternatieven zoals mediation of een bemiddelingstraject. Het verkennen van dergelijke mogelijkheden kunnen minder goed in een digitale zitting worden afgetast.²⁷¹ In een fysieke zitting kunnen partijen namelijk in de rechtbank direct de gang op om te proberen er alsnog met elkaar uit te komen of op de rechtbank met een mediator in gesprek. Het gebruikmaken van deze mogelijkheden, of in ieder geval het aftasten daarvan, zorgt voor een participatiebelemmering: digitaal staan voor de rechtzoekende niet alle mogelijkheden open.

3.7.4. Veel betrokkenen en een juridische complex geschil

Naarmate er meer mensen betrokken waren, was de digitale zitting volgens professionals minder goed te volgen. Deze participatieproblematiek gold met name in telefonische zittingen, maar ook in Skype zittingen gaven geïnterviewden aan dat deze problematiek zich regelmatig voordeed.²⁷² Om een digitale zitting goed te laten verlopen kan er namelijk slechts één persoon aan het woord zijn. Bovendien kan er digitaal minder snel tussen personen worden geschakeld omdat de digitale verbinding doorgaans voor een kleine vertraging zorgt. Beide elementen zorgen ervoor dat een zitting waarbij een tolk betrokken is, in het bijzonder problematisch digitaal verloopt. Het merendeel van de professionals konden dit beamen.²⁷³ In een fysieke zitting is het mogelijk om de tolk simultaan te laten vertalen, waardoor de zitting door kan gaan

²⁶⁹ Zie in dit verband ook het verschil tussen het juridische geschil en het conflict van partijen dat veelal aan dit geschil ten grondslag ligt; Brenninkmeijer, Bonenkamp & Van Oyen 2017, p. 25.

²⁷⁰ Interview medewerker 5.

²⁷¹ Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

²⁷² Interview rechter 1; Interview rechter 2.

²⁷³ Interview advocaat 3; Interview medewerker 3; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

terwijl de rechtzoekende luistert naar de vertaling van de tolk. In een digitale zitting is de tolk echter, net als alle andere betrokkenen, veelal apart aanwezig geweest tijdens de Skype zitting. De zitting moest daarom steeds worden gepauzeerd zodat de tolk kon vertalen wat er zojuist was besproken.²⁷⁴ Ook zaken waarin een deskundige is betrokken lenen zich om die reden minder goed voor digitale behandeling. Naast partijen, eventuele rechtsbijstand, de rechter een griffier is er dan nog een extra betrokkene in het spel waar in een digitale omgeving aandacht aan moet worden besteed.

Daarnaast geeft de aanwezigheid van meerdere betrokkenen, zoals een deskundige maar bijvoorbeeld ook getuigen, een signaal af dat het geschil van partijen juridisch complex in elkaar steekt.²⁷⁵ Een fysieke zitting leent zich beter voor dit soort juridisch complexe zaken. Het onderzoek ter zitting is in een dat geval namelijk te belangrijk om digitaal, met het risico op allerlei participatie- en betrokkenheidbelemmeringen, te laten plaatsvinden. Bovendien kost de behandeling van een juridisch complex geschil in een fysieke zitting rechters minder energie.²⁷⁶ Een rechter gaf aan dat in het begin van de coronacrisis, civiele jeugdzaken die ook juridisch complex in elkaar staken, om die redenen voorrang kregen op minder (juridisch) complexe jeugdzaken:

‘Op basis van welk criterium deden jullie dan die schifting? (...) De complexiteit, en we keken ook of het een zaak was die sowieso op de pro forma lijst was gekomen waarbij de ouders al akkoord zijn met het verzoek. Dat kun je screenen en waar dat absoluut niet het geval werd, werd de zitting gewoon ingepland. Zo hebben we dat wel geprobeerd te screenen.’²⁷⁷

Een andere reden die volgens deze rechter maakt dat juridisch complexe zaken beter niet digitaal kunnen plaatsvinden, is dat deze zaken voorafgaand aan de zitting al kunnen worden geïdentificeerd op basis van de processtukken. Juridisch complexe zaken lenen zich om die reden goed voor toepassing van regie door de rechter, hierover meer in paragraaf 3.8.

²⁷⁴ Deze situaties kunnen wellicht post-corona worden voorkomen door de tolk samen met de rechtzoekende digitaal aanwezig te laten zijn. Het is echter, vanwege voornamelijk praktische redenen zoals reistijd maar ook het garanderen van een bepaalde afstand tussen de tolk en rechtzoekende, alsnog wenselijk om dit type zaken fysiek te laten plaatsvinden. In hoofdstuk 4 zal hier uitgebreider bij stil worden gestaan.

²⁷⁵ De Groot & Elbers, Research Memoranda, p. 27. Er wordt daarom, maar veelal vanwege een langere zittingsduur en het tekort aan deskundigen in Nederland, terughoudend omgegaan met het bevelen van een deskundigenonderzoek door de rechter; p. 167 – 168.

²⁷⁶ Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5.

²⁷⁷ Interview rechter 4; Maar ook: Interview rechter 5.

3.7.5. Overzicht van kenmerken

Op basis van de informatie van professionals in civiele jeugdzaken kunnen de volgende kenmerken worden onderscheiden van civiele jeugdzaken die enerzijds een negatieve indicatie geven voor een (gedeeltelijk) digitale zitting en anderzijds een positieve indicatie voor het plaatsvinden van een (gedeeltelijk) digitale zitting.

Interviews	Kenmerken	
Digitale zitting	Negatieve indicatie	Positieve indicatie
	• Veel emotie bij rechtzoekenden • Kwetsbare rechtzoekenden (emotioneel, intellectueel) • Rechtszaak gaat over persoonlijke problematiek (kinderen, familie) • (Uitkomst) rechtszaak betreft een zeer ingrijpende maatregel • Complex en/of ongelijke partijverhoudingen • Rechtzoekende heeft geen advocaat • Zaak leent zich voor mediation of bemiddeling • Zaak heeft bespreking van een (uitgebreid) vooronderzoek of vereist nader onderzoek ter zitting • Aanwezigheid van veel partijen ter zitting • Aanwezigheid van tolken, deskundigen of getuigen ter zitting	• Juridisch eenvoudige zaak • Slechts een aantal betrokkenen aanwezig • Rechtzoekende wordt bijgestaan door een advocaat • Rechtzoekende heeft ervaring met de (digitale) civiele procedure • Rechtzoekende verzoekt om een digitale zitting • Geen zitting is het alternatief, bijvoorbeeld wegens ziekte of verblijf in het buitenland

Figuur 5: Overzicht relevante kenmerken voor het bepalen van een digitale zitting

3.8. Regie

In het merendeel van de interviews werd benoemd dat het toepassen van regie door de rechter in belangrijke mate bijdroeg aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden in een digitale zitting. Een aantal regiehandelingen kunnen worden uitgelicht die in het bijzonder een positieve uitwerking hadden op de ervaring van rechtzoekenden in een digitale en hybride

zitting. Het gaat om duidelijke communicatie voorafgaand aan de zitting, het hanteren van structuur tijdens de zitting, het expliciet maken van waarnemingen en het vasthouden aan rituelen van een fysieke rechtszaak.

3.8.1. Duidelijke communicatie vooraf en structuur tijdens de zitting

Waar de literatuur stil blijft over de precieze invulling van regie tijdens de civiele zitting, waar in hoofdstuk 2 al even bij is stilgestaan, volgt uit de interviews een redelijk eenduidig beeld over welke houding en welk gedrag van de rechter als positief wordt ervaren. Zo werd duidelijk dat communicatie voorafgaand aan de zitting en het bieden van structuur tijdens de zitting door professionals zeer positief werd ontvangen. Een verzoeker gaf zelfs aan dat een digitale zitting valt of staat met de regie van de rechter.²⁷⁸ Het hanteren van regie zorgde er namelijk voor dat de zitting beter te volgen was en maakt participeren daarmee beter mogelijk. Advocaten gaven aan het prettig te vinden als voorafgaand aan de digitale zitting al duidelijk was hoe deze zou verlopen zodat ze hun cliënt beter konden voorbereiden op de digitale of hybride zitting.²⁷⁹ Bij telefonische zittingen was het noodzakelijk dat de rechter voorafgaand de tijd nam om uit te leggen hoe de zitting zou verlopen. Professionals merkten dat het ook fijn was voor rechtzoekenden. Er werd dan bijvoorbeeld door de rechter benoemd dat iedereen aan het woord zou komen en in welke volgorde dat zou gebeuren. Dit gaf ook structuur aan de digitale zitting.²⁸⁰ Een verzoeker beschrijft dat een dergelijke aanpak ook in Skype zittingen als positief werd ervaren, daarbij benadrukkend dat ene rechter het hanteren van regie beter onder de knie had dan de ander:

‘Dus in sommige gevallen was dat juist wel makkelijk, dat lag er ook maar aan hoe gestructureerd de rechter was of iedereen aan bod kwam. De een had daar veel meer oog voor dan de ander: die ging echt heel rustig, heel gestructureerd iedereen af: ‘Nu bent u aan de beurt, zet ik de rest even uit.’ Op een gegeven moment wilde iemand iets zeggen en dan zei de rechter: ‘Nee dat kan niet, want uw microfoon staat uit,’ dus die hield dat allemaal heel goed in de gaten en liet iedereen heel netjes aan het woord. Dat zijn natuurlijk voorbeelden waarbij het gewoon heel goed ging, maar ook wel voorbeelden waarbij dat rommeliger verliep. Of dat er toch wel veel mensen online

²⁷⁸ Interview medewerker 1.

²⁷⁹ Interview advocaat 4; Interview advocaat 5.

²⁸⁰ Interview advocaat 1; Interview advocaat 3; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

betrokken waren, waarvan de rechter niet helemaal het overzicht had van wie zijn daar nou eigenlijk allemaal.’²⁸¹

Aanvullende mogelijkheden in Skype-zittingen, zoals het kunnen *muten* van partijen, werd door een aantal professionals ook als prettig ervaren. Als bijvoorbeeld de verbinding van een partij voor ruis op de lijn zorgde of als een partij er de hele tijd doorheen praatte kwam het tijdelijk muten het verloop van de zitting, en daarmee de participatie van rechtzoekenden, ten goede. Zo gaf een verzoeker aan dat de rechter tegen een advocaat zei ‘niet zo te moeten piepen’ omdat daardoor de hele zitting werd verstoord:

‘Dat stond overigens niet in de beschikking maar in mijn zittingsverslag, dat de rechter zei: ‘En nu is het afgelopen met het gepiep van mevrouw de advocaat. U moet er niet zo doorheen piepen de hele tijd.’²⁸²

Professionals waren er echter over verdeeld of het muten van partijen (als regiehandeling) niet te ver ging. Dit heeft namelijk als gevolg dat een partij tijdelijk buiten spel wordt gezet. Het is immers niet mogelijk om direct op de wederpartij te reageren. Ondanks dat het kan bijdragen aan een chaotischer verloop van de zitting, waren de meeste professionals daarom van mening dat een partij op elk moment van de zitting zijn of haar zegje zou moeten kunnen doen.²⁸³

3.8.2. Expliciet maken wat wordt waargenomen

Een andere regiehandeling waar partijen baat bij hadden in een digitale zitting, was als de rechter expliciet omschreef hoe hij of zij erbij zat. Met name in telefonische zittingen was dit zo, omdat op die manier context werd gegeven aan hoe de digitale zitting achter de schermen verliep. Een rechter beschreef bijvoorbeeld voordat de zitting begon kort dat ze een toga aanhad en op de rechtbank zat met de griffier naast haar:

‘Wat ik me er nog van herinner is dat ik heel erg verbaasd was dat het liep, want ik probeerde natuurlijk wel de regie te houden. Door bijvoorbeeld tegen ze te zeggen: ‘Ik zit hier in een lege zittingszaal, ik heb wel mijn toga aan omdat ik vind dat ik in ieder

²⁸¹ Interview medewerker 4.

²⁸² Interview medewerker 2.

²⁸³ Er werd in dit verband ook verwezen naar de inbreuk die anders zou worden gemaakt op het beginsel van hoor en wederhoor; Interview rechter 1; Interview rechter 4; Giesen 2015/504.

geval zelf het gevoel moet hebben dat het een officiële zitting is. U merkt daar helemaal niets van. Naast mij zit de griffier, die zit ook in toga. Zo probeerde ik dat uit te leggen. (...) Ik heb natuurlijk wel gezegd: ‘Het spijt me dat het zo moet, maar we vinden het toch belangrijk dat het doorgaat. En zolang u aangeeft dat u zich voldoende gehoord voelt doen we dat zo.’ Ik heb het aan het einde van de zitting ook nog gevraagd: ‘Heeft u voldoende kunnen zeggen? Heeft u duidelijk wat er precies is gebeurd, heeft u allemaal het kunnen begrijpen? En het is eigenlijk best goed gegaan. Ik zal ook eerlijk zeggen, daarna was ik bekaf.’²⁸⁴

Deze korte situatieschets herinnerde partijen eraan dat zij op dat moment deelnamen aan een zitting. Hun betrokkenheid bij de rechtszaak werd zo vergroot. Ook zorgde het ervoor dat partijen die nog zich er nog niet bewust waren dat ze zich in een rechtszaak bevonden, dat konden aangeven zodat eventueel alsnog een (fysieke) zitting kon worden gepland. Zo vertelde een rechter een verhaal van een collega, die tijdens de zitting zag dat de emoties bij een partij hoog opliepen. Door dit te beschrijven werd de rechtzoekende zich bewust dat, ondanks dat de rechter niet tegenover hem zat, de rechter alsnog kon zien wat de zitting met hem deed.²⁸⁵ Door dergelijke waarnemingen expliciet te benoemen, wat in een fysieke zitting niet altijd nodig zal zijn, wordt de betrokkenheid van de rechtzoekende in belangrijke mate positief beïnvloedt.

3.8.3. Vasthouden aan rituelen van een fysieke zitting

Naast dat een korte situatieschets voor bewustwording kan zorgen bij rechtzoekenden, wordt daarmee ook vastgehouden aan de rituelen van een fysieke zitting. In de gedragswetenschappelijke literatuur wordt benadrukt dat zelfs kleine rituelen, zoals het formeel openen van de rechtszaak door de rechter – ‘The hearing is now open, please be seated’ - de betrokkenheid van rechtzoekenden beïnvloedt.²⁸⁶ Niet alleen rechters maar ook advocaten gaven aan dat dergelijke rituelen er in een digitale zitting toedoen en het belangrijk is dat rechters daar zoveel mogelijk aan vasthouden.²⁸⁷ Het gaat niet alleen om de structuur van de zitting maar ook om het rechtspreken in een toga, vanuit de rechtbank met het schilderij van de koning op de achtergrond en met inachtneming van de opstelling van partijen zoals dat in de

²⁸⁴ Interview rechter 4.

²⁸⁵ Interview rechter 2.

²⁸⁶ Licoppe & Dumoulin Res. Lang Soc. Interact. 2010, p. 213.

²⁸⁷ Interview rechter 1; Interview advocaat 4; Interview rechter 4.

rechtszaal zou zijn.²⁸⁸ Volgens een advocaat maken deze rituelen dat een dag in de rechtbank voor een rechtzoekende aanvoelt als iets speciaals, een ‘day in court’:

‘Rechtspraak is een speciaal iets, iets wat, dat mag je hopen, niet te vaak in je leven voorbijkomt. Daar horen bepaalde rituelen bij. Daar hoort bij dat je de koning in de zaal ziet hangen. (...) Het is ook niet voor niets dat de rechter een toga heeft. (...) Dat is een ritueel.’²⁸⁹

Een aantal rechters gaven aan dat beide partijen niet altijd tegelijkertijd via Skype werden toegelaten tot de zitting. Dit veroorzaakt niet alleen een participatiebelemmering omdat rechtzoekenden niet op elkaar kunnen reageren, zie ook paragraaf 3.3.1. Deze gang van zaken past ook niet bij het ritueel van de rechtspraak, waarbij in een zitting beide partijen na elkaar aan het woord worden gelaten. Wanneer deze rituelen worden losgelaten zullen rechtzoekenden steeds minder het gevoel hebben dat ze betrokken zijn bij een rechtszaak.²⁹⁰ Kleinere afwijkingen zoals het niet tegelijkertijd toelaten van partijen tot de digitale zitting, kunnen een vergelijkbaar, al dan niet kleiner, effect hebben. Niet alleen ontstaat er dan een participatiebelemmering zoals besproken in paragraaf 3.3. - de later toegelaten rechtzoekende weet namelijk niet wat er daarvoor is gebeurd - de rechtzoekende voelt zich ook minder betrokken bij de rechtszaak dan de andere partij, die vanaf het begin toegelaten was.²⁹¹

Het moment voorafgaand en na afloop van de zitting kan ook als een ritueel van de rechtspraak worden beschouwd dat bijdraagt aan de beleving van de rechtzoekende.²⁹² Dit moment is moeilijk te vervangen in een digitale setting. Desondanks werd er door professionals positief terugkeken op situaties waarin dat wel werd geprobeerd. Zo beschreef een advocaat de situatie waarin de rechter tijdens een hybride zitting besloot iets later de zittingszaal te betreden zodat de rechtzoekenden de kans kreeg om in het echt even met de advocaat te praten, zoals dat normaal op de gang zou gebeuren.²⁹³ Vergelijkbaar zouden andere rituelen, zoals de opstelling van partijen in een fysieke zitting, in een digitale omgeving kunnen worden nageemaakt. Twee rechters stelden bijvoorbeeld voor om in een Skype zitting de schermen van de betrokken

²⁸⁸ Interview advocaat 4; Interview rechter 3; Interview rechter 5.

²⁸⁹ Interview advocaat 4.

²⁹⁰ Van Rossum & Simon Thomas 2016, p. 183; Bauw, Rechtstreeks 2014, p. 47 – 48.

²⁹¹ Zie in dit verband ook complexe, ongelijke partijverhoudingen paragraaf 5.3.

²⁹² Interview medewerker 2; Interview advocaat 4; Interview rechter 4.

²⁹³ Er dient te worden benoemd dat er extra behoefte was aan dergelijke momenten omdat niet alleen de zitting, maar ook het gehele voortraject veelal digitaal plaatsvond tijdens de coronaperiode. Cliënten hadden niet alleen de rechter nog niet in het echt gezien, maar soms ook de verzoeker en de advocaat niet, zie ook paragraaf 5.4.

partijen naast elkaar weer te geven, op dezelfde hoogte, en het scherm waarop de rechter te zien was daar weer boven. Ook zou de grootte van de schermen kunnen worden aangepast zodat de rechter groter in beeld wordt weergegeven dan bijvoorbeeld de griffier.²⁹⁴

3.9. Conclusie

De interviews zijn een belangrijke bron van informatie geweest voor remote justice. Ter beantwoording van de derde deelvraag kan worden geconcludeerd dat participatie en betrokkenheid inderdaad in digitale en hybride kunnen herkend, als twee individuele elementen. Rechtzoekenden konden tijdens de zitting participeren wanneer deze zonder al te veel problemen verliep. De zitting was dan goed te volgen, partijen konden via een Skype-verbinding op elkaar reageren en waren in staat hun zegje te doen. Of rechtzoekenden zich dan ook betrokken voelden was op grond van de interviews niet met zekerheid te zeggen, dit zou per individu kunnen verschillen. Er kan echter wel worden vastgesteld dat het een van participatie te onderscheiden element is. Waar participatie ziet op hetgeen objectief, vanuit een extern perspectief kan worden waargenomen ziet betrokkenheid op de subjectieve, persoonsgebonden beleving van de zitting: een andere zijde van dezelfde medaille. Ook volgde uit de interviews dat participatie en betrokkenheid verband houden met elkaar. Op het moment dat rechtzoekenden in staat waren mee te doen aan de zitting, was het aannemelijk dat de zitting door hen ook als positief werd beleefd, met het gevoel erbij betrokken te zijn. Deze wisselwerking geldt ook vice versa. Op het moment dat de rechtzoekende zich totaal niet betrokken voelt bij de zitting, bijvoorbeeld vanwege de emotie die met de zitting gepaard gaat en de onmogelijkheid van andere partijen om deze emotie waar te nemen of erop te reageren, kan dit de rechtzoekende ernstig in zijn of haar participatie ter zitting belemmeren.

Naast dat participatie en betrokkenheid los van elkaar - maar wel verband houdend met elkaar - in de interviews werden herkend, kan er ook een verband tussen deze elementen en de drie denkrichtingen worden vastgesteld. Als antwoord op deelvraag 3A kan worden geconcludeerd dat de techniek veelal de belangrijkste voorwaarde is gebleken voor rechtzoekenden om te kunnen participeren tijdens een digitale of zitting. Wanneer een digitale zitting technisch goed verloopt, zonder al te veel problematiek zoals een verbinding die wegvalt of slechte beeld en geluidskwaliteit, kan zelfs onder kwetsbare rechtzoekenden in civiele jeugdzaken sprake zijn van participatie. Ook zal dit, daarmee verband houdend, de

²⁹⁴ Gesprek Visiedocument Rechtspraak.

betrokkenheid ter zitting ten goede komen. Van de techniek die is gebruikt tijdens de coronaperiode zijn de (hybride) Skype zittingen het beste ervaren. Dit heeft te maken met het belang van non-verbale communicatie tijdens een digitale zitting. In telefonische zittingen zijn rechtzoekenden, maar ook andere betrokkenen, in staat om slechts een zeer beperkt deel van deze non-verbale communicatie in te zetten. Zonder beeld worden zowel duidelijke non-verbale handelingen als microhandelingen niet waargenomen, terwijl dit in (hybride) Skype zittingen alleen de microhandelingen zullen zijn. Beiden vormen van non-verbale communicatie dragen bij aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden omdat non-verbale communicatie een participatie- en expressiemiddel is dat door rechtzoekenden ter zitting wordt ingezet.

Andere denkrichtingen zoals het type zitting en het gedrag van de rechter leveren naast de techniek, ook een belangrijke bijdrage aan de ervaren participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. Deelvraag 3B kan als volgt worden beantwoord. In de interviews kwamen kenmerken naar voren die zien op de persoon van de rechtzoekende (emotioneel, kwetsbaar), de inhoud van de civiele zaak (persoonlijke, ingrijpende materie, juridisch complex) en de partijverhoudingen (ongelijke, complexe partijverhoudingen, wenselijkheid van bemiddeling of schikken). De aanwezigheid van deze kenmerken geven de negatieve indicatie dat het organiseren van een digitale of hybride zitting niet wenselijk is. Daartegenover staat dat wanneer deze negatieve indicaties niet aanwezig zijn (rechtzoekenden zijn bijvoorbeeld ervaren, de zaak raakt niet aan een emotioneel, persoonlijk belang) er minder participatie- en betrokkenheidsperikelen in de weg staan aan het organiseren van een digitale zitting. In dat verband dient ook te worden gekeken naar de aanwezigheid van positieve indicaties, zoals een rechtzoekende die zelf verzoekt om een digitale zitting, de aanwezigheid van weinig betrokkenen, rechtsbijstand en een juridisch eenvoudige zaak, die het verloop van een digitale zitting ten goede kunnen komen. In de interviews kwam daarnaast naar voren dat wanneer partijen, bijvoorbeeld vanwege ziekte of verblijf in het buitenland, niet bij de zitting aanwezig kunnen zijn het creëren van een (hybride) Skype zitting kan zorgen voor het vergroten van de participatie van rechtzoekenden.

Ter beantwoording van deelvraag 3C kan tenslotte worden geconcludeerd dat het gedrag van de rechter op zowel de participatie als betrokkenheid invloed uitoefent. Het gedrag van de rechter was namelijk volgens professionals in staat om participatie- en betrokkenheidproblematiek te verzachten of zelfs te weg te nemen. De rechter paste dan regie toe tijdens de digitale of hybride zitting. Regie ziet op het duidelijk communiceren met partijen voorafgaand aan de zitting, het behouden van structuur tijdens de zitting maar ook op het expliciet (verbaal) maken wat door de rechter wordt waargenomen en het digitaal zoveel

mogelijk vasthouden aan rituelen van een fysieke zitting. Waar het hanteren van duidelijke communicatie voorafgaand aan de zitting en het behouden van structuur tijdens de zitting de participatie van rechtzoekenden bespoedigd, ziet het expliciet maken van het impliciete en vasthouden aan rituelen op het verbeteren van de betrokkenheid van rechtzoekenden.

4 | Aanbevelingen voor digitale en hybride civiele zaken

4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt eerst kort stilgestaan bij wat de gegevens uit de interviews betekenen voor digitale en hybride zittingen in de toekomst (paragraaf 4.2). Vervolgens worden de gegevens over participatie en betrokkenheid ten aanzien van de drie denkrichtingen: techniek (paragraaf 4.3), type civiele zittingen (paragraaf 4.4.) en het gedrag van rechter (paragraaf 4.5), in concrete aanbevelingen voor de rechtspraak vertaald. Er wordt afgesloten met een korte vooruitblik op de digitaliseringsplannen van de rechtspraak zoals die er nu liggen (paragraaf 4.6) en een conclusie (paragraaf 4.7).

4.2. Digitale en hybride zittingen in de toekomst

Uit de interviews volgt dat remote justice niet vanzelfsprekend is. Digitale en hybride zittingen kunnen namelijk diverse participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen met zich meebrengen voor rechtzoekenden. Ook is gebleken dat de ernst en de aard van deze belemmeringen kunnen verschillen. Rechtzoekenden kunnen bijvoorbeeld verminderd participeren wanneer tijdens de zitting het geluid het niet goed doet, maar ook wanneer de emoties zo hoog oplopen dat een rechtzoekende beslist zich (digitaal) terug te trekken.²⁹⁵ Dezelfde verscheidenheid in ernst en aard kan worden vastgesteld in betrokkenheidsbelemmeringen van rechtzoekenden. Rechtzoekenden kunnen zich bijvoorbeeld niet betrokken voelen omdat de verbinding wegviel - en ze ook daadwerkelijk even niet betrokken waren bij de zitting. Rechtzoekenden kunnen zich echter ook in mindere mate betrokken voelen als ze tijdens de zitting iets willen zeggen maar de rechter, die ook op een scherm meekijkt, dat niet in de gaten heeft.²⁹⁶ Naast deze verscheidenheid aan problematiek is het, inherent aan het subjectieve karakter van betrokkenheid, nooit helemaal duidelijk of dergelijke situaties altijd als een betrokkenheidsbelemmering worden ervaren door rechtzoekenden.

Er is dus nog veel onduidelijk over de precieze werking van participatie en betrokkenheid in digitale en hybride zittingen. Desondanks kan worden geconcludeerd dat remote justice in digitale en hybride zittingen mogelijk is. Het is daarvoor echter wel noodzakelijk dat digitale en hybride zittingen aan een aantal voorwaarden voldoen. Zo dient de

²⁹⁵ Interview advocaat 1; Interview rechter 1.

²⁹⁶ Interview advocaat 1; Interview advocaat 4; Interview medewerker 3.

techniek tijdens de zitting in orde te zijn en voorafgaand aan de zitting een selectie te worden gemaakt van zaken waarin een digitale of hybride zitting passend is. Als aan deze voorwaarden wordt voldaan kunnen er zelfs situaties bestaan waarin een digitale of hybride zitting voor partijen een beter alternatief biedt dan een fysieke zitting. Naast dat de techniek en selectie van civiele zaken voorafgaand aan de zitting, kan de rechter met regie tijdens de zitting daar ook een belangrijke bijdrage aan leveren. Aanbevelingen ten aanzien van deze drie denkrichtingen zullen in de volgende paragrafen worden gepresenteerd.

Alvorens deze aanbevelingen worden besproken, is het belangrijk om voorop te stellen dat digitale en hybride zittingen in de toekomst niet in plaats van, maar als mogelijkheid *naast* fysieke zittingen dienen te bestaan. Niet in alle civiele zaken is remote justice namelijk mogelijk en al lijkt dat op voorhand wel, kan dat tijdens een digitale of hybride zitting toch anders blijken. In de interviews werden diverse voorbeelden gegeven van situaties waarin dat het geval was.²⁹⁷ De mogelijkheid van een fysieke zitting moet dus altijd open blijven staan, het alternatief van een digitale of hybride zitting hoeft daar niet aan af te doen. Voor een meer fundamentele inbedding van digitale en hybride zittingen zou de tekst van artikel 87 lid 1 Rv kunnen worden aangepast. Naast de mogelijkheid van de rechter om de mondelinge behandeling ambtshalve of op verzoek van partijen te kunnen bevelen, kan worden toegevoegd dat ook de vorm van de mondelinge behandeling door de rechter kan worden bevolen.²⁹⁸ Een fysieke zitting blijft het uitgangspunt maar, indien partijen daarmee instemmen, kan de rechter deze ook digitaal of in hybride vorm doen plaatsvinden. Partijen kunnen ook zelf verzoeken om een digitale of hybride zitting. In beide gevallen zal het echter de rechter zijn die, aan de hand van maatwerk, uiteindelijk de inschatting moet maken of een digitale of hybride zitting geschikt is in een civiele zaak. De aanbevelingen in dit hoofdstuk kunnen, gelet op de participatie en betrokkenheid ter zitting, daarbij houvast bieden.

4.3. Aanbevelingen voor de techniek in digitale en hybride zittingen

In de interviews werd duidelijk dat telefonische zittingen in de toekomst niet behouden kunnen blijven. De participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen zijn dan namelijk te groot. Het gebrek aan non-verbale communicatie, een essentieel participatie- en expressiemiddel voor rechtzoekenden en professionals, is daar een belangrijke oorzaak van. Als in de toekomst een

²⁹⁷ Diverse rechters benoemden bijvoorbeeld de situatie dat tijdens de zitting toch bleek dat de verbinding van de rechtzoekende het niet goed deed of dat bij partijen toch erg veel emotie bestond; paragraaf 3.3.2. en 3.7.1.

²⁹⁸ De tekst over de mondelinge behandeling uit artikel 2 Tijdelijke wet COVID-19 wordt zo samengevoegd met het huidige artikel 87 lid 1 Rv; Tijdelijke wet COVID-19 Justitie en Veiligheid, *Stb.* 2020, 124.

digitale of hybride zitting wordt georganiseerd dient deze in ieder geval via een videoverbinding plaats te vinden waar partijen elkaar kunnen zien.

Zowel digitale als hybride zittingen zouden in de toekomst behouden kunnen blijven. Hybride zittingen kunnen uitkomst bieden in het geval één partij of een betrokkene niet fysiek aanwezig kan zijn. Digitale zittingen lenen zich voor de situatie dat meerdere partijen niet naar de rechtbank kunnen komen of voor de situatie dat een digitale zitting de voorkeur krijgt van beide betrokken partijen. Meer positieve indicaties worden besproken in paragraaf 4.4. Om participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen te minimaliseren in (gedeeltelijke) videozittingen is het noodzakelijk dat vooraf duidelijk is dat in deze zittingen een bepaalde kwaliteit kan worden gewaarborgd. Zo moet er bij alle partijen een videoverbinding tot stand kunnen worden gebracht waarin zij goed te zien en verstaan zijn. Partijen hoeven daarvoor bijvoorbeeld niet naar iemand anders uit te wijden.²⁹⁹ Ook dient de rechtzoekende voorafgaand aan de zitting te worden gewezen op mogelijkheden om de zitting voor te bereiden, evenals mogelijkheden voor ondersteuning tijdens de zitting.³⁰⁰ Als het partijen niet lukt om een (kwalitatieve) verbinding tot stand te brengen, is er namelijk weinig ‘zitting’ om aan mee te kunnen doen. Van betrokkenheid bij de zitting is in dat geval ook geen sprake. Dergelijke voorzorgsmaatregelen dragen er bovendien aan bij dat situaties zoals een rechtzoekende die vanaf de bouwplaats de zitting bijwoont, niet meer hoeven plaats te vinden.³⁰¹ Verder is het belangrijk dat rechters en partijen tegelijkertijd toegang krijgen tot de digitale zitting. De situatie dat eerst de ene partij wordt gehoord en vervolgens de andere partij, zonder op elkaar te kunnen reageren, kan op die manier worden voorkomen. Dat geldt ook voor hybride zittingen. Zowel de partij die fysiek in de zittingszaal aanwezig is als de partij die digitaal aansluit dienen tegelijkertijd (digitaal en fysiek) toegang te krijgen.

In de situatie waar enkel de rechter niet in staat is om fysiek naar de rechtbank te komen, is het niet wenselijk dat een hybride zitting wordt georganiseerd. Een fysieke zitting biedt in dat geval een beter alternatief. Ook al bevinden rechtzoekenden zich in een fysieke zittingszaal, het zal dan nog steeds een ‘computerrechter’ zijn die uitspraak doet. Dit schaadt het gevoel bij een rechtszaak betrokken te zijn. Een dergelijke gang van zaken komt ook het verloop van de zitting, en daarmee de participatie van rechtzoekenden, niet ten goede.³⁰²

²⁹⁹ Interview medewerker 3.

³⁰⁰ Zie bijvoorbeeld de handleiding, instructieformulieren, filmpjes en contactgegevens van het Rechtspraak Servicecentrum (RSC) dat ter ondersteuning beschikbaar is: ‘Online zittingen en overleggen,’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021.

³⁰¹ Interview rechter 3.

³⁰² Interview advocaat 4; Interview rechter 5.

Minimumvoorwaarden techniek:

Digitale zittingen (Skype-zittingen):

- Alle digitaal betrokken partijen zijn in staat om een beeldverbinding tot stand te brengen waarop de andere partijen duidelijk zijn te zien en te verstaan.
 - o Partijen beschikken over een eigen computer met beeldverbinding en zijn daarvoor niet genoodzaakt om naar een andere, niet bij de zaak betrokken partij te gaan, of om de zitting via de telefoon te volgen.
 - o Partijen beschikken over een stabiele internetverbinding.
- Er is een instructieformulier beschikbaar waarmee de rechtzoekende zich op de digitale zitting kan voorbereiden. Het formulier bevat ook informatie over een contactpersoon die kan worden geraadpleegd op het moment dat tijdens de zitting technische problemen ontstaan, zoals het wegvallen van de internetverbinding.
- De rechter en griffier kunnen vanuit een - daarvoor ingerichte - zittingszaal digitaal deelnemen aan een zitting. Op die manier kan zoveel mogelijk worden vastgehouden aan rituelen van een fysieke civiele procedure.
- Alle partijen krijgen tegelijkertijd toegang tot de digitale zitting.

Hybride zittingen:

- De rechter, griffier en andere betrokkenen die fysiek in de zittingszaal aanwezig zijn, zijn duidelijk te zien en te verstaan voor de betrokkene die digitaal bij de zitting aansluit.
- Wanneer de rechter enkel digitaal kan aansluiten, kan er beter een fysieke zitting of Skype-zitting worden georganiseerd.
- De betrokkene die digitaal aansluit is vanuit de zittingszaal duidelijk te zien en verstaan.
 - o Partij beschikt over een eigen computer, laptop of tablet met beeldverbinding. De digitaal betrokken partij is bijvoorbeeld niet genoodzaakt om naar een andere (onbekende) niet bij de zaak betrokken partij te gaan, of de zitting via de telefoon te volgen.
 - o Partij beschikt over een stabiele internetverbinding.
- Er is een instructieformulier beschikbaar voor de betrokkene die digitaal aansluit met daarop de gegevens van een contactpersoon die tijdens de zitting kan worden geraadpleegd.
- Alle partijen, fysiek en digitaal, krijgen tegelijkertijd toegang tot de hybride zitting.

Figuur 6: Overzicht minimumvoorwaarden techniek

In aansluiting op aanbevelingen uit internationale literatuur, dient ook voor Nederlandse digitale en hybride zittingen te worden benadrukt dat de mogelijkheid van een (gedeeltelijk) digitale zitting in de toekomst ook betekent dat de kwaliteit en infrastructuur van een bepaalde kwaliteit blijft.³⁰³ Nieuwe ontwikkelingen die het bijvoorbeeld mogelijk maken om partijen in een hybride zitting nog beter in beeld te brengen, zouden de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden die digitaal aansluiten, sterk kunnen verbeteren.³⁰⁴ Ook het positioneren van de camera in de zittingszaal is van belang. De camera moet alle procespartijen kunnen filmen en de mogelijkheid hebben om in te zoomen, zodat ook non-verbale microhandelingen digitaal kunnen worden waargenomen. Dat geldt ook voor de schermen in een hybride zittingszaal. Wanneer een betrokkene levensgroot wordt weergegeven op het beeldscherm, kunnen ook kleine non-verbale handelingen worden waargenomen en de ervaring van de aanwezigen in de rechtszaal worden verbeterd.³⁰⁵

4.4. Aanbevelingen voor de selectie van digitale en hybride zittingen

Op basis van de interviews kunnen een aantal kenmerken worden geïdentificeerd die de indicatie geven dat een civiele zaak zich leent voor digitale of hybride behandeling (positief) of juist niet (negatief). Deze kenmerken zijn in een overzicht weergegeven in figuur 5. De indicaties richten zich echter enkel op participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden tijdens een digitale of hybride zitting. Het overzicht is daarom niet limitatief, ook andere elementen, die bijvoorbeeld niet zien op participatie en betrokkenheid, kunnen worden meegenomen in de beslissing of een digitale of hybride zitting kan plaatsvinden. Gedacht kan worden aan de situatie dat een zitting nogmaals moet worden uitgesteld - in een procedure waarin dat al meerdere keren is gebeurd - om deze fysiek te kunnen laten plaatsvinden. Ondanks dat een fysieke zitting zich dan mogelijk beter leent voor het type civiele zaak, kan het nadeel van uitstel voor partijen toch zwaarder wegen.³⁰⁶ Het is dan de vraag hoe deze problematiek zich dient te verhouden tot de mogelijke participatie- en betrokkenheidproblematiek die rechtzoekenden in een digitale of hybride zittingen kunnen ervaren. De uiteindelijke beslissing

³⁰³ 'Remote Hearings and Access to Justice: During Covid-19 and Beyond,' National Center for State Courts, nscs.org, geraadpleegd op 31 augustus 2021, p. 3; Bergeron, J. App. Prac. & Process 2021, p. 224.

³⁰⁴ Rowden & Wallace, Int. J. Law Context 2018, p. 510; Interview rechter 5.

³⁰⁵ *ibid*; Denault & Dunbar, Advocates' Q. 2017, p. 299; Denault & Patterson, J. Nonverbal Behav. 2021, p. 8; Blanck 1993, p. 65.

³⁰⁶ Een dergelijke situatie is aannemelijk. Zo volgt uit klantwaarderingsonderzoek van de Rechtspraak dat een te lange duur van de (civiele) procedures als een belangrijk punt van kritiek wordt ervaren; De Rechtspraak: Kengetallen 2018, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021, p. 15.

daarover is aan de rechter. Deze beslissing kan met name wijzen op een digitale of hybride zitting wanneer er ook positieve indicaties aanwezig zijn, zoals een rechtzoekende die zelf verzoekt om een digitale zitting of dat het alternatief bestaat dat er geen zitting plaatsvindt.³⁰⁷ Wanneer een digitale of hybride zitting echter het gevolg heeft dat rechtzoekenden niet of nauwelijks kunnen meedoen, kan dit betekenen dat de voorkeur van partijen niet de doorslag heeft. Het bieden van een eerlijk proces prevaleert in dat geval.³⁰⁸ De mogelijkheid van een digitale of hybride zitting in een individueel geval dient dus binnen de randvoorwaarden van een eerlijk proces te liggen.³⁰⁹ De aanwezigheid van meerdere negatieve participatie-indicaties zoals weergegeven in figuur 5, kunnen erop duiden dat dit niet het geval is.

De analyse van vijf type civiele zaken dient ook in dit licht te worden gezien. In de volgende sub-paragrafen wordt uiteengezet waarom het voorstellen van een digitale of hybride zitting in sommige civiele zaken (op voorhand) vanuit een participatie en betrokkenheid perspectief kan worden afgeraden. Een schematische weergave van deze afweging is opgenomen in bijlage 1 en 2. Het blijft echter maatwerk, en daarmee aan de rechter, hoe een dergelijke afweging in een concrete civiele zaak dient uit te vallen.

4.4.1. Civiele jeugdzaken

Op basis van de interviews kan worden geconcludeerd dat civiele jeugdzaken zich in principe niet lenen voor een digitale zitting. De persoon van de rechtzoekende speelt daarbij een belangrijke rol. Rechtzoekenden in civiele jeugdzaken zijn doorgaans erg emotioneel, (daardoor) kwetsbaar en staan in een ongelijke verhouding tot de meer juridisch ervaren wederpartij, de Raad voor de Kinderbescherming of Gecertificeerde Instelling. Naast de rechtzoekende brengt ook de inhoud van de rechtszaak participatie- en betrokkenheidproblematiek met zich mee. Een kinderschermingsmaatregel is namelijk een persoonlijke, ingrijpende maatregel.³¹⁰ Ook bestaat in civiele jeugdzaken meer behoefte dan in andere civiele zaken om alternatieven op de juridische procedure te verkennen. Er kan daarmee namelijk worden voorkomen dat de band tussen ouder en kind verder wordt geschaad.³¹¹ De

³⁰⁷ De rechter kiest er bijvoorbeeld voor geen mondelinge behandeling te laten plaatsvinden maar het geschil schriftelijk af te doen.

³⁰⁸ De kans bestaat dan namelijk dat de situatie zich voordoet dat een vlot procesverloop ten koste gaat van het kunnen meedoen of zelfs aanwezig zijn van partijen; EHRM 27 juli 2021, nr. 72631/17, (X. t. Nederland).

³⁰⁹ McKeever, C.J.Q. 2020, p. 217, 219; Sourdin, Li & McNamara, HPT 2020, p. 451; Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 321; Van Schaick, TvPP 2017, p. 43; Giesen 2015/504.

³¹⁰ Verkroost TvJR 2019, p. 18;

³¹¹ *ibid*; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

participatie- en betrokkenheidperikelen houden in civiele jeugdzaken nauw met elkaar verband. Zo maakt de emotie en kwetsbaarheid van de rechtzoekenden dat ze zich in een digitale zitting, waar daar onvoldoende op kan worden gereageerd, minder betrokken voelen. Dezelfde emotie kan er vervolgens voor zorgen dat ook het participeren tijdens de zitting wordt bemoeilijkt.³¹² Het gebrek aan verplichte procesvertegenwoordiging maakt bovendien dat er niet altijd een advocaat tijdens de digitale zitting aanwezig is die dergelijke participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen tijdens de zitting kan benoemen, verkleinen of wegnemen.

Andere kenmerken kunnen echter met zich meebrengen dat zelfs in civiele jeugdzaken een digitale zitting alsnog uitkomst kan bieden. Er dient daarbij voorop te worden gesteld dat deze situatie doorgaans de uitzondering op de regel zal zijn. Gedacht kan worden aan de situatie waarin de rechtzoekende wordt bijgestaan door een advocaat en zelf om een digitale zitting verzoekt, bijvoorbeeld om zo een agressieve (ex-)partner niet tegen te hoeven komen.³¹³ Ook zou een hybride zitting uitkomst kunnen bieden bij ziekte of verblijf in het buitenland van een van de betrokkenen.

4.4.2. Familiezaken

Veel kenmerken van civiele jeugdzaken kunnen ook in familiezaken worden herkend. Zo zal er over het algemeen ook veel emotie aanwezig zijn bij de rechtzoekenden, zijn rechtzoekenden veelal kwetsbaar (vanwege deze emotie) en gaat het om erg persoonlijke problematiek (familie, kinderen). In het verlengde daarvan is de kans groot dat sprake is van complexe partijverhoudingen en dat alternatieve vormen van conflictoplossing zoals mediation en bemiddeling worden onderzocht. Al deze kenmerken maken dat er een risico bestaat op participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen tijdens een digitale of hybride zitting. Anders dan bij civiele jeugdzaken zal er in een familiezaak echter geen sprake zijn van een ongelijke partijverhouding.³¹⁴ Ook is de situatie aannemelijker dat in een familiezaak partijen met elkaar overweg kunnen en de emoties bij partijen daarom minder hoog zitten. Vanwege de aanwezigheid van een groot aantal negatieve indicaties, die inherent zijn aan het karakter van een familiezaak, zullen dit type civiele zaken zich echter ook niet lenen voor een digitale zitting. Alleen bij wijze van uitzondering kan deze mogelijkheid aan partijen worden voorgelegd.

³¹² Interview rechter 1; Interview advocaat 1; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

³¹³ Interview medewerker 4.

³¹⁴ Combinaties tussen jeugdzaken en familiezaken zijn uiteraard mogelijk, bijvoorbeeld een familiezaak waarbij ook een kinderschermingsmaatregel wordt opgelegd. In een dergelijk geval zullen de indicaties van civiele jeugdzaken ook van toepassing zijn.

4.4.3. Arbeidszaken, huurzaken

In arbeidszaken en huurzaken is de materie anders dan bij civiele jeugdzaken en familiezaken en kunnen daarom dit type civiele zaken zich beter lenen voor een digitale zitting. Het geschil betreft geen familie of kinderen, de problematiek is daarom minder persoonlijk en de rechtzoekenden zijn daardoor doorgaans minder kwetsbaar. Dit maakt dat het aannemelijker is dat rechtzoekenden kunnen meedoen of zich betrokken voelen tijdens een digitale of hybride zitting dan in bijvoorbeeld familiezaken of jeugdzaken.

De ongelijke partijverhouding in huurzaken en arbeidszaken brengt echter met zich mee dat er op voorhand al meer aanleiding bestaat dat de huurder of werkgever zich minder betrokken voelt bij de zitting.³¹⁵ Zo is de huurder of werknemer doorgaans minder ervaren met het (huur- of arbeids)recht, afhankelijk van de wederpartij en financieel zwakker. De verhuurder of werkgever daarentegen, heeft meer ervaring met het (huur- of arbeids)recht, is in mindere mate afhankelijk van de wederpartij en financieel sterker. Tijdens een digitale zitting kan er door de rechter minder goed worden geanticipeerd op deze gevoelens en emoties. Daar zijn namelijk ook non-verbale (micro)handelingen voor nodig, zoals een extra knikje naar de huurder of werknemer om te laten zien dat ook dat standpunt duidelijk is.³¹⁶ Daarnaast kan de juridische materie die ter zitting wordt besproken complex zijn en kan een vooronderzoek of uitgebreid onderzoek ter zitting om die reden nodig zijn. In huur- en arbeidszaken kan bijvoorbeeld met enige regelmaat een deskundige worden benoemd, die beoordeelt of de woning op de juiste manier is opgeleverd of dat de werkomgeving aan de juiste voorwaarden voldeed.³¹⁷ Dit vooronderzoek en het feitencomplex dat daarmee verband houdt, zou het beste fysiek in de zittingszaal kunnen worden verkend. Er zullen dan namelijk meer betrokkenen aanwezig zijn.

Wat betreft de andere (mogelijke) negatieve indicaties, kan er in huur- en arbeidszaken veel variatie bestaan. Zo zal de mate van emotie en kwetsbaarheid sterk per civiele zaak verschillen. Dit geldt ook voor de mogelijkheid om in een huur- of arbeidsgeschil te schikken of bemiddeling toe te passen.³¹⁸ Bovendien hoeft niet in alle huurzaken en arbeidszaken een advocaat aanwezig te zijn die in staat is om eventuele aanwezige participatie- en

³¹⁵ Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 179.

³¹⁶ Interview rechter 1; Interview rechter 3.

³¹⁷ De Groot 2008, p. 36.

³¹⁸ *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 15 en p. 23; Ter Voert & Hoekstra 2020, p. 70 en p. 81.

betrokkenheidsbelemmeringen tijdens de zitting op te vangen.³¹⁹ Het is daarom belangrijk dat in deze type civiele zaken voorafgaand aan de zitting wordt nagegaan of dergelijke negatieve indicaties aanwezig zijn. Indien dat zo is, kan aan een fysieke zitting vanwege het risico op participatie- en betrokkenheidproblematiek de voorkeur worden gegeven.

4.4.4. Huis-, tuin- en keukenzaken

Het geschil in huis-, tuin- en keukenzaken zit veelal juridisch eenvoudig in elkaar. Een deskundigen- of getuigenverhoor zal in veel gevallen daarom niet nodig zijn.³²⁰ In combinatie met de afwezigheid van ongelijke of complexe partijverhoudingen, duidt dit erop dat tot zover participatie- en betrokkenheidsproblematiek minder aannemelijk is. Desalniettemin worden dit type rechtszaken door de rechtzoekenden vaak niet als eenvoudig ervaren. Het eigentijdse en huiselijke karakter van deze zaken maakt namelijk dat de problematiek voor rechtzoekenden persoonlijk voelt.³²¹ Er kan in dit verband worden verwezen naar het onderscheid tussen het juridische geschil van partijen en het onderliggende, veelal niet-juridische conflict dat hun verdeeld houdt. Waar het geschil en daarmee de geschilbeslechting eenvoudig kan zijn, kan het conflict van partijen veel ingewikkelder liggen en allerlei zaken omvatten die juridisch niet relevant zijn.³²² Dit maakt dat het in deze civiele zaken minder aannemelijker is dat de mogelijkheid openstaat om een digitale zitting aan partijen voor te leggen. Met name gelet op het optimaliseren van de betrokkenheid van de rechtzoekende kan in dergelijke gevallen beter een fysieke zitting worden geïnitieerd. Daarnaast zullen dit type civiele zaken voor veel rechtzoekenden de eerste keer zijn dat zij met een rechtszaak te maken krijgen. Een fysieke zitting, met alle rituelen die daarbij horen, draagt bij aan het gevoel bij een rechtszaak betrokken te zijn.³²³

³¹⁹ Een advocaat is bijvoorbeeld niet verplicht (in eerste aanleg) bij de ontbinding van een arbeidsovereenkomst, werkgeversaansprakelijkheid, loonconflict en huurgeschillen (geen verplichting in kantonzaken); ‘Advocaat wel of niet verplicht,’ rechtspraak.nl.

³²⁰ Al bestaat er ten aanzien van ‘burengeschillen’ een zekere overlap met huurzaken, waar het plaatsvinden van een deskundigenonderzoek met enige regelmaat voorkomt. Dergelijke burenzaken waarbij het gaat om een huurrechtelijk geschil kunnen echter tot de categorie arbeidszaken en huurzaken worden gerekend die hiervoor is besproken.

³²¹ *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 22.

³²² Brenninkmeijer, Bonenkamp & Van Oyen 2017, p. 25.

³²³ Daar staat echter tegenover dat een digitale in sommige gevallen ook juist drempelverlagend effect zou kunnen hebben, vergelijkbaar met informelere alternatieven die voorheen in dit type civiele procedures zijn aangeboden, zoals de buurtrechter. In paragraaf 4.7. zal hier kort bij worden stilgestaan.

Andere contra-indicaties voor het organiseren van een digitale zitting zijn erin gelegen dat juist in deze juridisch ‘eenvoudige’ zaken de behoefte kan bestaan om partijen er samen uit te laten komen met een schikking, mediation of bemiddeling.³²⁴ Ook zullen partijen niet altijd een advocaat bij zich hebben die eventuele participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen in een digitale zitting zouden kunnen identificeren en wegnemen.³²⁵ Dergelijke kenmerken kunnen op voorhand worden onderzocht. Wanneer bijvoorbeeld op voorhand duidelijk is dat partijen al hebben geprobeerd er samen uit te komen hoeft de mogelijkheid van een mediation- of bemiddelingstraject niet meer te worden afgetast.³²⁶

4.4.5. Rechtspersonenzaken

Civiele zaken waarin aan beide zijden rechtspersonen betrokken zijn, zullen zich het beste lenen voor digitale zittingen. Partijen zijn ervaren met het recht, zijn vaak al eerder naar de rechtbank geweest en spitsen het geschil ter zitting toe op de juridische materie. In dit soort civiele zaken doet betrokkenheidsproblematiek zich daarom minder snel voor. Bovendien kunnen de efficiëntie-voordelen van een digitale zitting ervoor zorgen dat partijen zelf om een digitale zitting verzoeken, in het bijzonder wanneer buitenlandse partijen betrokken zijn.³²⁷ Het creëren van een digitale zitting kan in een dergelijk geval de participatie van rechtzoekenden zelfs vergroten. In andere gerechtelijke instituties zoals the Netherlands Commercial Court (NCC) en het Nederlandse Arbitrage Instituut (NAI) wordt om die reden al langer gewerkt met digitale procedures, aansluitend op de behoeften van partijen.³²⁸

In rechtspersonenzaken dient maatwerk echter ook het uitgangspunt te zijn. Een rechtspersonenzaak over het faillissement van een kleinere rechtspersoon kan bijvoorbeeld voor de rechtzoekende als een emotionele, persoonlijke procedure worden ervaren.³²⁹ Daarnaast kan ook de juridische complexiteit van rechtspersonenzaken ervoor zorgen dat in sommige gevallen beter een fysieke zitting kan worden gepland. Ingewikkelde materie kan in veel gevallen namelijk beter fysiek in de rechtszaal worden toegelicht, waarbij optimaal gebruik kan worden gemaakt van non-verbale communicatie. Ook kunnen in rechtspersonenzaken tolken,

³²⁴ Brenninkmeijer, Bonenkamp & Van Oyen 2017, p.38.

³²⁵ ‘Advocaat wel of niet verplicht,’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 29 maart 2021.

³²⁶ Smilde 2019, p. 31 – 32.

³²⁷ Er kan daarom met name worden gedacht aan (internationale) IE-zaken; Gesprek Visiedocument Rechtspraak.

³²⁸ ‘NAI bindend advies: procedure,’ nai.org; ‘NCC: Model clause (arbitration),’ rechtspraak.nl; Bauw, Erasmus Law Rev. 2019, p. 15.

³²⁹ Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4; Interview rechter 5; Zie ook McKeever die expliciet dit voorbeeld gebruikt: McKeever, C.J.Q. 2020, p. 8.

deskundigen of getuigen ter zitting aanwezig zijn, die gezamenlijk de participatie in een digitale zitting kunnen verstoren, ook al is er sprake van ervaren procespartijen. Hetzelfde geldt voor civiele zaken waarin het aannemelijk is dat partijen zullen schikken. In een digitale omgeving kunnen partijen niet ‘de gang worden opgestuurd’ of kan het gebrek aan face-to-face contact ervoor zorgen dat schikkingsonderhandelingen minder goed verlopen.³³⁰

4.5. Aanbevelingen voor de rechter tijdens digitale zittingen

In de interviews werd het belang van regie in digitale zittingen benadrukt. Professionals stelden zelfs dat een digitale zitting kon vallen of staan met het toepassen van regiehandelingen.³³¹ Regie werd voornamelijk herkend in het behouden van structuur en het duidelijk communiceren van de rechter tijdens de zitting. Op die manier waren rechtzoekenden namelijk het beste in staat om de digitale zitting te volgen.³³² Daarnaast komt het expliciet maken van waarnemingen die tijdens de digitale en hybride zitting worden gedaan, de participatie en betrokkenheid ten goede. De rechtzoekende weet dan namelijk dat de rechter heeft gezien wat de zitting met hem of haar doet.³³³ Voor de betrokkenheid van rechtzoekenden is het ook belangrijk dat zoveel mogelijk kan worden vastgehouden aan rituelen die horen bij een (fysieke) zitting. Dergelijke rituelen zien bijvoorbeeld op het verloop van de zitting, het dragen van een toga door alle professionele partijen en het bevinden van de rechter op de rechtbank, ondanks dat de zitting (gedeeltelijk) digitaal plaatsvindt.

In figuur 7 is een overzicht opgenomen van een aantal concrete regiehandelingen die de rechter voorafgaand en tijdens een digitale of hybride civiele procedure kan inzetten. Deze aanbevelingen vormen een aanvulling op de ‘Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord,’ uit 2009 die op dit moment nog steeds door rechters wordt gehanteerd. In de handleiding zijn al paragrafen opgenomen over zittingsinstructies en maatwerk.³³⁴ Bovendien kan de typologie en de informatie uit paragraaf 4.4, een aanvulling vormen op de selectiecriteria uit de Handleiding, die richting geven aan de keuze om een mondelinge behandeling te bevelen. De kenmerken uit figuur 5 kunnen bijvoorbeeld als selectiecriteria gelden voor civiele zaken

³³⁰ *ibid*; Smilde 2019, p. 31 – 32.

³³¹ Er werd dan met name verwezen naar het gedrag van de rechter in telefoonzittingen, waarin rechtzoekenden maar ook professionals compleet afhankelijk waren van de aanpak van de rechter. Ook in Skype- en hybride zittingen werd het toepassen van regie echter als erg belangrijk gezien door professionals; Interview advocaat 3.

³³² Interview advocaat 1; Interview advocaat 3; Interview medewerker 3; Interview medewerker 4.

³³³ Interview medewerker 2; Interview rechter 2.

³³⁴ Bijvoorbeeld op paragraaf 1.2.10 ‘Zittingsinstructies, vonnis of brief,’ paragraaf 1.2.11. ‘Instructies: maatwerk’; ‘Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord,’ versie september 2009, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 13 augustus 2021.

waarin een digitale mondelinge behandeling kan worden voorgesteld. De criteria uit figuur 5 kunnen ook tegelijkertijd dienen als selectiecriteria voor zaken waarin beter van een digitale mondelinge behandeling kan worden afgezien.³³⁵ In de toekomst kunnen rechters ook ondersteuning worden geboden in de vorm van trainingen, om hen voor te bereiden op de specifieke problematiek die tijdens een digitale of hybride zitting kan voor komen. Het toepassen van regiehandelingen zoals in figuur 7 omschreven, die anders zijn dan de regie die in een fysieke zitting wordt toegepast, kan daarin ook aan bod komen.³³⁶

Regiehandelingen civiele procedure:

Voorafgaand aan de zitting:

- Controleren of alle rechtzoekenden en eventueel andere betrokken partijen toegang hebben tot de nodige digitale middelen om aan de digitale zitting deel te nemen (zowel beeld als geluid, vanuit eigen omgeving).
- Indien een van de betrokken partijen een advocaat heeft, is het raadzaam om te adviseren dat de rechtzoekende en advocaat bij elkaar zitten en samen deelnemen aan de zitting.
- De rechtzoekende kan voorafgaand aan de digitale zitting op de mogelijkheid worden gewezen om deze kort met een medewerker van de rechtbank door te nemen. Er kan ook worden verwezen naar diverse handleidingen en instructiefilmpjes die op de website van de Rechtspraak beschikbaar zijn.

Tijdens de zitting:

- Partijen dienen tegelijkertijd te kunnen inloggen in de digitale omgeving zodat het niet mogelijk is om hen afzonderlijk van elkaar te horen.
- Aan het begin van de zitting dient de rechter kort te controleren of partijen zich ervan bewust zijn dat ze onderdeel uitmaken van een (digitale) rechtszaak. In het bijzonder wanneer er geen advocaat betrokken is en/of de rechtzoekende geen ervaring heeft met de civiele procedure, is dit belangrijk.
- De rechter staat bij aanvang (kort) stil bij het verloop van de digitale zitting en belicht daarbij ook enkele praktische zaken zoals op welk moment partijen aan het woord zijn, op welke manier partijen op elkaar kunnen reageren of hoe ze elkaar en de rechter vragen kunnen stellen.

³³⁵ ibid, paragraaf 1.1.4 ‘selectiecriteria’ en paragraaf 1.1.5 en 1.1.6 ‘niet voor comparitie na antwoord geselecteerde zaken.’

³³⁶ In de interviews gaven rechters aan behoefte te hebben aan dergelijke ondersteuning, die in het begin van de coronacrisis werd gemist; Interview rechter 1; Interview rechter 4.

- De rechter en andere betrokken professionele partijen dienen zoveel mogelijk vast te houden aan rituelen van de rechtspraak, zoals het dragen van een toga en het behouden van dezelfde structuur als die in een fysieke zitting wordt aangehouden.
- De rechter behoudt tijdens de zitting zoveel mogelijk de structuur (vergelijkbaar met dat van een fysieke zitting) en communiceert duidelijk met partijen.
- De rechter kan tijdens de zitting bepaalde waarnemingen van partijen expliciet benoemen, zoals non-verbale handelingen die erg expressief zijn (handen in de lucht, verheffen van de stem, zichtbare emotie), deze geven de indicatie dat de rechtzoekende zich wil laten horen. Ook kleinere of volledig afwezige non-verbale handelingen kunnen echter worden benoemd, om duidelijk te maken dat de rechtzoekende wordt gezien ook al trekt degene zich terug.

Figuur 7: Overzicht regiehandelingen civiele procedure

4.6. Verdere digitalisering van de civiele rechtspraak

De digitaliseringsplannen van de Rechtspraak die voor de coronacrisis bestonden zagen op het digitaliseren van berichten- en stukkenuitwisseling tussen procespartijen en de rechter. Van digitale zittingen of andere technologische innovaties werd nog niet gesproken.³³⁷ Met de digitaliseringsslag die tijdens de coronacrisis heeft plaatsgevonden, lijkt deze deur echter weer wagenwijd open te staan. In de interviews werd gesproken van een zekere omslag in het denken over digitalisering en digitale rechtspraak bij juridische professionals.³³⁸ Rechter die voor de coronacrisis huiverig waren voor de digitaliseringsslag die in de toekomst zou moeten worden gemaakt, kijken daar nu bijvoorbeeld minder negatief tegenaan.³³⁹ Digitale rechtspraak is niet langer ‘we moeten,’ maar ‘we kunnen,’ en ‘we bieden aan.’ De constatering dat remote justice mogelijk is, zolang participatie en betrokkenheid voldoende worden gewaarborgd in digitale en hybride zittingen, is daarom een belangrijk gegeven.

Hoe de verdere digitalisering van het civiele proces er in de toekomst uit gaat zien, blijft echter nog onzeker. Het is in ieder geval duidelijk dat mogelijkheden voor een fundamentele inbedding van digitale en hybride zittingen in het civiele proces worden verkend. Zo wordt momenteel binnen de Rechtspraak gewerkt aan het opstellen van een Visiedocument over

³³⁷ ‘Jaarplan 2020: Rechtspraak maakt samen leven mogelijk,’ rechtspraak.nl, p. 20 -21.

³³⁸ Interview advocaat 2; Interview advocaat 3; Interview medewerker 5; Interview rechter 1; Interview rechter 3; Interview rechter 4.

³³⁹ Interview rechter 4.

digitale en hybride zittingen in de toekomst.³⁴⁰ In het verlengde daarvan wordt er nagedacht over een procesrechtelijke inbedding van de mogelijkheid om zittingen in digitale of hybride vorm te laten plaatsvinden.³⁴¹ Een dergelijke inbedding zal hoogstwaarschijnlijk, in lijn met de uitkomst van dit onderzoek naar participatie en betrokkenheid, als mogelijkheid naast fysieke zittingen worden geïmplementeerd.³⁴²

Wat betreft de digitalisering van het civiele proces is het aannemelijk dat de digitalisering van administratieve processen bij rechtbank, zoals met KEI al werd beoogd, ook na de coronacrisis doorzet. Niet alleen de mail- en stukkenuitwisseling maar ook het aanleveren van bewijs zou in de toekomst digitaal kunnen geschieden.³⁴³ Hier dient echter een slag om de arm te worden genomen en een procesrechtelijke inbedding, evenals de beschikbaarheid van een effectief landelijk systeem, worden afgewacht.³⁴⁴ Niet alleen dient een dergelijk systeem op technisch gebied alle gerechtsgebouwen te kunnen voorzien, er dient ook rekening te worden gehouden met het waarborgen van de privacy van rechtzoekenden die met de Rechtspraak in aanraking komen.³⁴⁵ Bezien vanuit remote justice, kunnen ook deze ontwikkelingen worden aangemoedigd. De participatie van rechtzoekenden aan het civiele proces lijkt daar namelijk mee gebaat. De digitalisering van allerlei administratieve procedures zorgt ervoor dat wordt aangesloten bij de huidige digitale samenleving, waar communicatie via de mail bijvoorbeeld al de gewoonste zaak van de wereld is. Het maakt civiele procedures mogelijk simpeler en verlaagt daarmee de drempel voor rechtzoekenden om een civiele procedure aanhangig te maken.³⁴⁶ Onderzoek naar de precieze uitwerking van deze digitaliseringsslag, vanuit het perspectief van de rechtzoekende, verdient echter nog nader onderzoek.

³⁴⁰ Gesprek Visiedocument Rechtspraak.

³⁴¹ NJB 2021/1209; Wellicht in aansluiting op KEI; Invoeringswet vereenvoudiging en digitalisering procesrecht, Invoeringswet vereenvoudiging en digitalisering procesrecht, *Stb.* 2021, 81; Op internationaal gebied wordt hier ook al op aangedrongen, overeenkomst met Nederlandse ontwikkelingen om zo ook het civiele proces te vereenvoudigen; Conference of Chief Justices Conference of State Court Administrators, 'Resolution 3: In Support of Process Simplification,' ccj.ncsc.org, geraadpleegd op 31 augustus 2021.

³⁴² Zo is hier in het procesreglement al bijvoorbeeld ruimte voor overgelaten: 'Landelijk procesreglement voor civiele dagvaardingszaken bij de rechtbanken,' versie september 2019, rechtspraak.nl, geraadpleegd op 25 augustus 2021, p. 8.

³⁴³ Invoeringswet vereenvoudiging en digitalisering procesrecht, Invoeringswet vereenvoudiging en digitalisering procesrecht, *Stb.* 2021, 81; NJB 2021/1209; Jaarplan 2021: Rechtspraak maakt samenleven mogelijk, rechtspraak.nl, p. 7 en p. 22.

³⁴⁴ Ook al bestaat er momenteel al wel ZIVVER, deze problematiek die zich met KEI voordeed is nog niet volledig opgelost, zodat bijvoorbeeld zittingen weer openbaar kunnen plaatsvinden; 'Veilig Mailen met de Rechtspraak,' rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021.

³⁴⁵ Aarde & Schellekens, RvdR 2015, p. 9.

³⁴⁶ Zie ook: Bannon & Adelstein, Brennan Center for Justice 2020, p. 2 – 3.

4.7. Conclusie

Remote justice is niet vanzelfsprekend. Digitale en hybride zittingen brengen namelijk allerlei obstakels met zich mee die het participeren en betrokken voelen van rechtzoekenden ter zitting kunnen belemmeren. De aanbevelingen uit dit hoofdstuk strekken tot het waarborgen van voldoende participatie en betrokkenheid in digitale en hybride zittingen. Ter beantwoording van de vierde deelvraag, kunnen de volgende aanbevelingen worden geformuleerd die zien op minimumvereisten voor de techniek, het selecteren van civiele zaken voor een digitale of hybride behandeling en het toepassen van regie door de rechter.

In de toekomst dienen digitale en hybride zittingen plaats te vinden via een videoverbinding. Telefonische zittingen werpen te veel participatiebelemmeringen op, met name doordat een groot deel van de non-verbale communicatie niet langer mogelijk is. De videoverbinding dient ook van een bepaalde kwaliteit te zijn. Alle betrokkenen moeten goed in beeld kunnen worden gebracht en duidelijk te verstaan zijn. Een deel van de verantwoordelijkheid voor een goed verloop van een digitale of hybride zitting ligt daarmee bij de rechtzoekende zelf. Door de rechtzoekende voorafgaand aan de zitting voldoende te informeren over het verloop, mogelijke technische problematiek en wat er in dat geval moet worden gedaan, kan participatieproblematiek ter zitting worden verkleind.

Aanbevelingen voor de selectie van civiele zittingen voor een digitale of hybride zitting, zijn gebaseerd op de typologie uit hoofdstuk 3. De typologie kan op zichzelf bij deze keuze richting geven. Zo kan bij de aanwezigheid van veel negatieve indicaties worden geconcludeerd dat van een digitale of hybride zitting kan worden afgezien. Toegepast op een vijftal civiele zaken, kunnen de volgende conclusies worden getrokken. Civiele jeugdzaken en familiezaken hebben diverse kenmerken die maken dat dit type zaken zich in principe niet leent voor een digitale zitting. Rechtspersonenzaken bevatten over het algemeen echter weinig van deze negatieve indicaties en juist een aantal positieve indicaties, die maken dat een digitale of hybride zitting een aantrekkelijk alternatief kan zijn. In huurzaken, arbeidszaken en huis-, tuin- en keukenzaken ligt het gecompliceerder. In deze zaken dient terughoudend naar de mogelijkheid van digitale en hybride zittingen te worden gekeken. Afhankelijk van het type huurzaak of arbeidszaak, en in sommige gevallen bepaalde huis-, tuin- en keukenzaken, kan er alsnog aanleiding bestaan om een digitale of hybride zitting te overwegen.

Tenslotte bevatten de interviews aanbevelingen voor regiehandelingen die de rechter voorafgaand en tijdens een digitale zitting kan toepassen om de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden te optimaliseren. Zo kan er voorafgaand al met partijen worden

gecommuniceerd hoe de digitale zitting zal verlopen, welke structuur daarbij zal worden aangehouden en welke technische middelen daarvoor vereist zijn. Tijdens de zitting kan zoveel mogelijk de structuur van een fysieke zitting worden aangehouden om zo rekening te houden met de rituelen die bij een fysieke zitting horen. Ook kan zoveel mogelijk expliciet worden gemaakt wat (non-verbaal) bij partijen wordt waargenomen.

5 | Conclusies en aanbevelingen

5.1. Beantwoording van de deelvragen

Dit onderzoek stelt de vraag centraal op welke manier remote justice kan worden herkend in digitale en hybride civiele procedures bij de civiele jeugdrechter en welke lessen daar met het oog op de verdere digitalisering van de civiele rechtspraak uit kunnen worden getrokken. Ter beantwoording van deze onderzoeksvraag zijn vier deelvragen geformuleerd. Deze deelvragen zien op wat remote justice precies is en wat onder participatie en betrokkenheid kan worden verstaan (**deelvraag 1**). Hoe remote justice kan worden herkend in de civiele procedure (**deelvraag 2**). Op welke manier participatie en betrokkenheid terugkeren in de interviews met professionals in civiele jeugdzaken (**deelvraag 3**) en wat daarbij de invloed is van de techniek (**deelvraag 3A**), kenmerken van civiele jeugdzaken (**deelvraag 3B**) en het gedrag van de rechter (**deelvraag 3C**) op participatie en betrokkenheid. Tenslotte wordt met het oog op de toekomst onderzocht welke aanbevelingen uit dit empirisch onderzoek kunnen worden geformuleerd voor digitale en hybride civiele zittingen (**deelvraag 4**).

Met remote justice wordt in de internationale literatuur verwezen naar de ervaring van rechtvaardige, digitale rechtspraak. Participatie en betrokkenheid tijdens een (gedeeltelijk) digitale of hybride zitting kunnen worden geïdentificeerd als de meest fundamentele elementen van remote justice. Niet eerder zijn deze begrippen als losse, op zichzelf staande, elementen empirisch onderzocht. McKeever en Donoghue hebben onderzoek gedaan naar de participatie van rechtzoekenden in digitale zittingen, maar beschouwden betrokkenheid daarbij als een vorm van participatie. In dit onderzoek zijn participatie en betrokkenheid als twee zelfstandige begrippen gedefinieerd. Participatie is het kunnen meedoen van rechtzoekenden tijdens een digitale zitting of hybride zitting, zoals dat door een observant kan worden waargenomen. Er kan daarom ook worden gesproken van een objectief element van remote justice. Betrokkenheid daarentegen ziet op de interne, subjectieve beleving van rechtzoekenden. Rechtzoekenden hebben zich bij de zitting betrokken gevoeld wanneer zij het gevoel hadden een (belangrijk) onderdeel uit te maken van de digitale of hybride zitting, wat in principe los staat van het (objectief) kunnen meedoen (**deelvraag 1**). De definitie van remote justice in dit onderzoek concentreert zich op de zitting in de civiele procedure, ook wel de mondelinge behandeling genoemd (**deelvraag 2**).

Op basis van interviews met professionals die in het begin van de coronacrisis betrokken zijn geweest in digitale en hybride jeugdzaken, zijn de begrippen participatie en betrokkenheid als elementen van remote justice onderzocht. Uit deze interviews volgde dat participatie en betrokkenheid inderdaad als twee individuele elementen kunnen worden herkend. Er kan worden gesproken van participatie als rechtzoekenden goed konden meedoen in een digitale of hybride zitting. Rechtzoekenden waren dan in staat om tijdens de zitting op anderen te reageren en zichzelf duidelijk verstaanbaar te maken. Los hiervan staat het gevoel bij de zitting betrokken te zijn. Als rechtzoekenden tijdens de zitting volledig hebben kunnen participeren, betekende dit niet dat er ook een zekere betrokkenheid werd ervaren.

Niet alleen kunnen participatie en betrokkenheid als twee, van elkaar te onderscheiden elementen worden herkend, er kan ook een zekere wisselwerking tussen de twee begrippen worden vastgesteld. Uit de interviews volgt dat wanneer rechtzoekenden in staat waren om tijdens de zitting te participeren, het aannemelijker is dat ze zich er ook bij betrokken voelden. Vice versa kan ook betrokkenheid het participeren van rechtzoekenden beïnvloeden. Op het moment dat een rechtzoekende zich namelijk niet betrokken heeft gevoeld bij een digitale of hybride zitting, kan de emotie die daarbij vrijkomt ervoor zorgen dat het niet langer mogelijk is om volledig aan de zitting deel te nemen (**deelvraag 3**).

Met het oog op verdere digitalisering in de toekomst, heeft de analyse van de interviews zich in het bijzonder gericht op invloed van techniek (eerste denkrichting), diverse kenmerken van civiele jeugdzaken (tweede denkrichting) en het gedrag van de rechter (derde denkrichting) op participatie en betrokkenheid. Volgens de geïnterviewde professionals is het functioneren van de techniek de voornaamste voorwaarde voor participatie. Diverse technische problemen kunnen er namelijk voor zorgen dat rechtzoekenden geen toegang krijgen tot de digitale zitting of tijdens de zitting niet langer kunnen meedoen. De kwaliteit van de techniek speelt voor de participatie van rechtzoekenden ook een belangrijke rol. Zo kunnen zij enkel meedoen wanneer zijzelf, en andere betrokken partijen, duidelijk in beeld zijn, beschikken over een stabiele internetverbinding en elkaar goed kunnen verstaan. Wanneer dit niet het geval is, is het ook aannemelijker dat rechtzoekenden zich minder bij de rechtszaak betrokken voelen.

Rechtzoekenden in Skype-zittingen en hybride zittingen waren het beste in staat om mee te doen en zich betrokken te voelen. De aanwezigheid van een videoverbinding zorgt er namelijk voor dat een groot deel van de non-verbale communicatie van partijen alsnog kan worden waargenomen, waar dat via een telefoonverbinding niet mogelijk is. Aan de hand van non-verbale communicatie kan een rechtzoekende tijdens de zitting aangeven iets te willen zeggen of niet helemaal te begrijpen wat er wordt gezegd (non-verbale communicatie als

participatiemiddel). Non-verbale communicatie is ook voor andere professionals een belangrijke bron van informatie omdat het weergeeft hoe rechtzoekenden zich tijdens de zitting voelen (non-verbale communicatie als expressiemiddel) (**deelvraag 3A**).

Naast de techniek hebben ook een aantal kenmerken van civiele zaken effect gehad op de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. Zo maakt het emotionele karakter van civiele jeugdzaken dat rechtzoekenden minder goed kunnen meedoen. Een digitale omgeving belemmert namelijk advocaten en rechters om deze emotie waar te nemen en rechtzoekenden waar nodig te kalmeren. Een digitale of hybride zitting past bovendien niet bij de ingrijpende, persoonlijke materie die centraal staat in civiele jeugdzaken. Rechtzoekenden konden de rechter, die beslist over een ondertoezichtstelling of uithuisplaatsing, niet in de ogen kijken. Hun betrokkenheid werd daarmee aangetast. In het verlengde daarvan kan worden geconstateerd dat de kwetsbaarheid van rechtzoekenden in civiele jeugdzaken maakt dat ze participatie- en betrokkenheidsbelemmeringen tijdens de zitting ervaren. Het gaat dan niet alleen om rechtzoekenden die emotioneel kwetsbaar zijn, maar ook om intellectuele belemmeringen. Verder kunnen juridisch complexe geschillen en zaken waarin ongelijke partijverhoudingen bestaan beter tijdens een fysieke zitting worden behandeld. Dit geldt ook voor zaken waarin veel betrokkenen aanwezig zijn. Het is dan op voorhand al duidelijk dat de complexiteit van de zaak (zowel juridisch als relationeel) maakt dat de zitting moeilijker te volgen zal zijn. Als er veel personen betrokken zijn is het in een digitale omgeving bovendien niet altijd duidelijk wie er precies aan het woord is. De aanwezigheid van deze kenmerken geven een negatieve indicatie voor het organiseren van een digitale zitting. Daartegenover staat dat er ook positieve indicaties aanwezig kunnen zijn die het organiseren van een digitale of hybride zitting juist aantrekkelijk maken. De rechtzoekende vraagt bijvoorbeeld zelf of de zitting digitaal kan plaatsvinden, is een ervaren procespartij of verkeert in het buitenland en zou zonder videoverbinding niet bij de zitting aanwezig kunnen zijn (**deelvraag 3B**).

De laatste denkrichting betreft de invloed van het gedrag van de rechter in digitale en hybride zittingen. Uit de interviews volgt dat de rechter in staat is om met zijn of haar gedrag participatie- en betrokkenheidsproblematiek te repareren of zelfs te voorkomen met het toepassen van regie. Met regie verwezen professionals naar duidelijke communicatie voorafgaand aan de zitting en het behouden van structuur tijdens de zitting. Het benoemen van waarnemingen, evenals het zoveel mogelijk vasthouden aan rituelen van een fysieke zitting, hadden ook een positief effect op de betrokkenheid van rechtzoekenden. Professionals gaven aan dat ondanks dat de zitting digitaal of hybride plaatsvond, rechtzoekenden dan het gevoel kregen dat ze werden gezien door de rechter. Het vasthouden aan rituelen zoals het dragen van

een toga en rechtspreken vanuit de zittingszaal, gaven rechtzoekenden het gevoel dat zij daadwerkelijk onderdeel waren van een rechtszaak (**deelvraag 3C**).

Op basis van de interviews kan worden geconcludeerd dat remote justice niet vanzelfsprekend is, maar wel mogelijk zolang de techniek aan een aantal minimumvoorwaarden voldoet en niet in elke civiele zaak een digitale of hybride zitting wordt voorgesteld. Zo dienen alle betrokkenen over een werkende videoverbinding te beschikken, waarmee ze duidelijk in beeld kunnen worden gebracht en goed te verstaan zijn. Ook dienen rechtzoekenden voorafgaand aan de zitting voldoende te worden geïnformeerd over de werking van de techniek in een digitale of hybride zitting. Wat betreft de selectie van civiele zaken voor digitale en hybride zittingen, bieden de positieve en negatieve indicaties uit hoofdstuk 3 daarin houvast. Concreet toegepast op verschillende zaakstypen, kan worden geconcludeerd dat civiele jeugdzaken en familiezaken zich in principe niet lenen voor een digitale of hybride zitting. De zaken bevatten te veel negatieve indicaties waaronder de aanwezigheid van kwetsbare rechtzoekenden, het emotionele, persoonlijke karakter van de zitting en (ongelijke) complexe partijverhoudingen. Digitale en hybride zittingen kunnen echter aantrekkelijk zijn in rechtspersonenzaken, waarin weinig negatieve indicaties aanwezig zijn. In arbeidszaken, huurzaken en huis-, tuin- en keukenzaken ligt het gecompliceerder. In deze zaken dient terughoudend naar de mogelijkheid van digitale en hybride zittingen te worden gekeken. Afhankelijk van de specifieke kenmerken van een civiele zaak, kan er alsnog aanleiding bestaan om een digitale of hybride zitting te overwegen.

Als vervolgens wordt besloten om een digitale of hybride zitting te organiseren, kan het toepassen van regie door de rechter een belangrijke positieve bijdrage leveren aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. In het bijzonder het duidelijke communiceren en behouden van structuur voorafgaand en tijdens de zitting, het expliciet maken wat (non-verbaal) wordt waargenomen en het vasthouden aan rituelen van een fysieke zitting.

Met het oog op de toekomst kan meer algemeen worden geconcludeerd dat digitale en hybride zittingen niet in plaats van maar als mogelijkheid *naast* fysieke zittingen dienen te bestaan. Niet alle civiele zaken lenen zich namelijk voor een digitale of hybride behandeling. Bovendien dient ook in digitale en hybride zittingen de mogelijkheid van een fysieke zitting alsnog open te staan. Andere digitaliseringsinitiatieven, zoals het (gedeeltelijk) digitaliseren van de schriftelijke fase van de civiele procedure, kunnen ook worden aangemoedigd. Dergelijke initiatieven kunnen de civiele procedure namelijk eenvoudiger maken en hebben daarmee mogelijk een drempelverlagend effect (**deelvraag 4**).

5.2. Beantwoording van de onderzoeksvraag

De aanbevelingen zoals deze hierboven zijn geformuleerd vormen concrete lessen voor toekomstige digitale en hybride civiele procedures, en daarmee een deel van het antwoord op de onderzoeksvraag. De voornaamste les die met het oog op de verdere digitalisering van de civiele rechtspraak kan worden getrokken, is echter dat remote justice mogelijk is. Digitale en hybride zittingen hoeven niet af te doen aan de participatie en betrokkenheid van rechtzoekenden. Het is daarvoor wel belangrijk dat zorgvuldig wordt besloten of een zitting digitaal of hybride kan plaatsvinden. Dezelfde zorgvuldigheid dient tijdens de zitting door de rechter, maar ook door advocaten, in acht te worden genomen, zodat mogelijke belemmeringen kunnen worden geïdentificeerd.

Een andere les is dat dit onderzoek slechts het topje van spreekwoordelijke participatie en betrokkenheid-ijsberg weergeeft. Het is een belangrijk gegeven dat participatie en betrokkenheid als losse begrippen in digitale en hybride zittingen kunnen worden herkend. In het bijzonder is het interessant dat participatie als een meer objectief element kan worden waargenomen, dat los staat van de persoonlijke beleving van de rechtzoekende. Dit bevat namelijk een belangrijke indicatie dat het versterken van de participatie van rechtzoekenden mogelijk is, onafhankelijk van wat hun subjectieve beleving is van de civiele procedure. Deze subjectieve beleving wordt immers niet alleen door de gebeurtenissen tijdens het civiele proces beïnvloedt, maar ook door allerlei andere belemmeringen, waar juridische professionals verder geen invloed op hebben.³⁴⁷

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek zijn daarom gelegen in het onderzoeken hoe participatie en betrokkenheid door professionals, op grotere schaal, worden waargenomen. Dergelijk onderzoek hoeft zich niet te beperken tot civiele jeugdzaken. Daarnaast is het noodzakelijk om vanuit het perspectief van de rechtzoekende te onderzoeken of de uitkomst van dit onderzoek overeenkomt met hoe zij participatie en betrokkenheid tijdens een digitale en hybride zitting ervaren. Niet alleen kan deze informatie de aanbevelingen uit dit onderzoek versterken, er kan ook aanvullende informatie worden verkregen over de mate van participatie en betrokkenheid die tijdens digitale en hybride zittingen wordt ervaren. Is bijvoorbeeld elke participatie- en betrokkenheidsbelemmering even ernstig, of doet de een meer af aan remote justice dan de ander? Dit onderzoek bevat daarvoor, vanuit een extern perspectief, een belangrijk startpunt.

³⁴⁷ McKeever, MLR Forum 2020, p. 4; Grootelaar & Van den Bos, Law. Soc. Rev. 2018, p. 234.

5.3. Remote justice en de rol van de advocaat en rechter

De lessen die in dit onderzoek zijn getrokken voor digitale en hybride zittingen in de toekomst gaan uit van een actieve rol van de rechter en advocaat tijdens de zitting. De ervaring van de rechtzoekende kan namelijk aanzienlijk worden verbeterd op het moment dat juridische professionals participatie- en betrokkenheidproblematiek kunnen opmerken en ingrijpen als dat nodig is. Dit roept de vraag op hoe ver de verantwoordelijkheid van juridische professionals strekt. Een vergelijkbaar debat vindt de laatste jaren plaats met betrekking tot de regierol van de civiele rechter. Wat wordt er precies onder regie verstaan en waar ligt de grens voor een actieve civiele rechter om tijdens de civiele procedure in te grijpen?³⁴⁸ Dit debat kan worden doorgetrokken naar digitale en hybride civiele procedures. De aanbevelingen uit dit onderzoek laten namelijk zien dat er behoefte is aan regie tijdens een digitale of hybride zitting, maar ook dat deze behoefte aan regie niet overeenkomt met de manier waarop in de literatuur naar regie wordt verwezen. Er bestaat bovendien geen eenduidig beeld over wat de regierol van de rechter inhoudt.³⁴⁹ Dit onderzoek legt de voornaamste verantwoordelijkheid voor een voorspoedig digitaal procesverloop bij de rechter. Het is namelijk aan de rechter om participatie- en betrokkenheidproblematiek te identificeren bijvoorbeeld door voorafgaand een goede inschatting te maken van zittingen die digitaal kunnen geschieden maar ook tijdens bepaalde signalen van partijen te herkennen. Deze verantwoordelijkheid ligt echter ook voor een deel bij de advocaat. Het optimaliseren van de participatie en betrokkenheid tijdens een digitale of hybride zitting draagt namelijk ook bij aan het waarborgen van het belang van de cliënt.

³⁴⁸ Steenberghe, Trema 2017; Van Schaick, TvPP 2017, p. 41.

³⁴⁹ Steenberghe, Trema 2017.

| Literatuurlijst

Aarde & Schellekens, RvdR 2015, p. 1 - 10

C.M. Aarde, B.J.A. Schellekens, 'Privacykader Digitaal Procederen in het Civiele en Bestuursrecht (KEI),' *Raad voor de Rechtspraak* 2015, p. 1 – 10.

Antokolskaia, Coenraad, Tomassen-van der Lans e.a. 2017

M.V. Antokolskaia, L.M. Coenraad, M. Tomassen-van der Lans, C.J.W. van den Berg, J. Kaljee, H.N. Roorda, C.C.J.H. Bijleveld, C. Finkenauer, G de Groot, M. Dirkse, T/Schellevis, M.C. Sijtsma, 'Evaluatie pilot preventie vechtscheidingen en pilot regierechter echtscheidingen,' *rechtspraak.nl* 2017.

Akkermans 2020

A.J. Akkermans, 'Het geheel is meer dan de som der delen. Een algehele transformatie binnen de conflictoplossende functie van het rechtssysteem,' in: A. Akkermans, D. de Groot, B. Marseille (red.), *Het probleemoplossend vermogen van het rechtssysteem: Inleidingen op de Lustrumconferentie van het Netherlands Institute for Law & Governance, Amsterdam, November 2019*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2020.

Arnstein, JEP 1969, p. 216 – 224

S.R. Arnstein, 'A Ladder of Citizen Participation,' *Journal of the American Planning Association* (35) 1969, afl. 4, p. 216 – 224.

Asser, Groen & Vranken 2003

W.D.H. Asser, H.A. Groen & J.B.M. Vranken, m.m.v. I.N. Tzankova, *Een nieuwe balans*, Den Haag: Boom juridische uitgevers 2003 (Interim-rapport).

Asser, Groen, Vranken & Tzankova 2006

W.D.H. Asser, H.A. Groen, J.B.M. Vranken & I.N. Tzankova, *Uitgebalanceerd*, Den Haag: Boom juridische uitgevers 2006 (Eindrapport).

Bannon & Adelstein, Brennan Center for Justice 2020

A.L. Bannon & J. Adelstein, 'The Impact of Video Proceedings on Fairness and Access to Justice in Court,' *Brennan Center for Justice* 10 september 2020, brennancenter.org.

Bannon & Keith, Northwest. Univ. Law Rev. 2021, p. 1875 - 1920

A.L. Bannon & D. Keith, 'Remote Court: Principles for Virtual Proceedings during the Covid-19 Pandemic and Beyond,' *Northwestern University Law Review* (114) 2021, afl. 6, p. 1875 – 1920.

Bauw, Erasmus Law Rev. 2019, p. 15 – 23

E. Bauw, 'Commercial Litigation in Europe in Transformation: The Case of the Netherlands Commercial Court,' *Erasmus Law Review* (12) 2019, afl. 1, p. 15 – 23.

Bauw, Rechtstreeks 2014, p. 46 - 52

E. Bauw, 'Digitalisering en het gezag van de rechter – food for thought,' *Rechtstreeks* 2014, afl. 4, p. 46 – 52.

Beier, Eib, Fiedler & Fielder, J. Appl. Soc. Psychol. 2014, p. 46 - 59

S. Beier, C. Eib, P. Fiedler & K. Fiedler, 'Influence of judges behaviors on perceived procedural justice,' *Journal of Applied Social Psychology* (44) 2014, afl. 1, p. 46 – 59.

Bellone, JICLT 2013, p. 24 – 28

E.T. Bellone, 'Private Attorney-Client Communications and the Effect of Videoconferencing in the Courtroom,' *Journal of International Commercial Law and Technology* (8) 2013, afl. 1, p. 24 – 28.

Bergeron, J. App. Prac. & Process 2021, p. 193 - 224

P. H. Bergeron, 'COVID-19, Zoom, and Appellate Oral Argument: Is the Future Virtual?,' *Journal of Appellate Practice and Process* (21) 2021, afl. 1, p. 193 – 224.

Blanck 1993

P.D. Blanck 'Interpersonal expectations in the courtroom: Studying judges' and juries' behavior,' p. 64 – 87, in: P.D. Blanck (eds.), *Interpersonal expectations: Theory, research and applications*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.

Blanck & Rosenthal 1992

P.D. Blanck & R. Rosenthal, 'Nonverbal Behavior in the Courtroom,' p. 89 – 115 in: R.S. Feldman, *Applications of nonverbal behavioral theories and research*, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Inc. Publishers 1992.

Blanck Am. Univ. Law Rev. 1991, p. 775 - 804

P.D. Blanck, 'What empirical research tells us: Studying judges' and juries' behavior,' *American University Law Review* (40) 1991, afl. 2, p. 775 – 804.

Blanck, Rosenthal & Cordell SLR 1985, p. 89 - 136

P.D. Blanck, R. Rosenthal & L.H. Cordell, 'The appearance of justice: Judges' verbal and nonverbal behavior in criminal jury trials,' *Stanford Law Review* (38) 1985, p. 89 – 136.

Blanck, Rosenthal, Hart & Bernieri Iowa Law Rev. 1990, p. 653 - 684

P.D. Blanck, R. Rosenthal, A.J. Hart & F. Bernieri, 'The measure of the judge: An empirically-based framework for exploring trial judges' behavior,' *Iowa Law Review* (75) 1990, afl. 3, p. 653 – 684.

Bongers & Groen, rechtspraak.nl

E. Bongers & J. Groen, 'Basisplan digitalisering civiel recht en bestuursrecht (versie 1.0),' rechtspraak.nl, geraadpleegd op 22 augustus 2021.

Boonekamp, Asser Handleiding Burgerlijk Procesrecht 2020

R.J.B. Boonekamp, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. Procesrecht. 6. Het kort geding*, Deventer: Wolters Kluwer 2020.

De Bock 2017

R.H. de Bock, 'De toekomst van de civiele rechtspraak: Een pleidooi om de rechter niet te ontlasten,' Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 2017.

Boeije, 2005

H. Boeije, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*, Amsterdam: Boom onderwijs 2005.

Van den Bos, 2007

K. van den Bos, 'Procedurele rechtvaardigheid: beleving en implicaties,' in: A.F.M. Brenninkmeijer, M. van Dam, Y. van der Vlugt (eds.), *Werken aan behoorlijkheid: De Nationale ombudsman in zijn context*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2007, p. 183 – 185.

Van den Bos, 2011

K. van den Bos, *Vertrouwen in de overheid: Wanneer hebben burgers het, wanneer hebben ze het niet, en wanneer weten ze niet of de overheid te vertrouwen is?* Ministerie van Buitenlandse zaken 2011.

Brenninkmeijer, Bonenkamp & Van Oyen 2017

A. Brenninkmeijer, D. Bonenkamp, K. van Oyen, H. Prein, *Handboek Mediation*, Den Haag: Sdu 2017.

Byrom, Nuffield Family Justice Observatory 2020

N. Byrom, *What we know about the impact of remote hearings on access to justice: a rapid evidence review* (Briefing Paper), Londen: Nuffield Family Justice Observatory, 2020.

Coenraad e.a. 2017

L.M. Coenraad e.a., *Afscheid van de klassieke procedure?* (Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging 2017-1), Deventer: Wolters Kluwer 2017.

Coenraad FJR 2019

L.M. Coenraad, 'Regie en rechter in scheidingszaken,' *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* (3) 2019, afl. 1, digitaal geraadpleegd via Wolters Kluwer Navigator (geen paginanummers bekend).

Denault & Dunbar, Advocates' Q. 2017, p. 280 - 308

V. Denault & N. Dunbar, 'Nonverbal communication in courtrooms: Scientific assessments or modern trails by ordeal?' *The Advocates' Quarterly* (47) 2017, afl. 3, p. 280 – 308.

Denault & Patterson, J. Nonverbal Behav. p. 1 - 10

V. Denault & M.L. Patterson, 'Justice and Nonverbal Communication in a Post-pandemic World: An Evidence-Based Commentary and Cautionary Statement for Lawyers and Judges,' *Journal of Nonverbal Behavior* (45) 2021 (Digitaal geraadpleegd via Springer), p. 1 – 10.

Spronken, Trema 2020, p. 8 - 9

T. Spronken, 'De rechtspraak ervaart te weinig urgentie,' *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* 2020, afl. 3 (COVID-themanummer), p. 8 – 9.

Dinkelaar, Trema 2020, p. 5 - 7

I. Dinkelaar, 'Soundcheck voor de rechtspraak,' *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* 2020, afl. 3 (COVID-themanummer), p. 5 – 7.

Donoghue, MLR 2017, p. 995 – 1025

J. Donoghue, 'The Rise of Digital Justice: Courtroom Technology, Public Participation and Access to Justice,' *The Modern Law Review* (80) 2017, afl. 6, p. 995 – 1025.

Droogleever Fortuyn, Advocatenblad 2020

S. Droogleever Fortuyn, 'Echt contact met de rechter blijft onmisbaar,' *Advocatenblad.nl*, 20 oktober 2020.

Ernste, TCR 2019, p. 126 – 135

P. Ernste, 'Het Wetsvoorstel Spoedwet KEI: een verruiming van regie van de rechter en de mogelijkheden rondom de mondelinge behandeling?' *Tijdschrift voor Civiele Rechtspleging* 2019, afl. 3, p. 126 – 135.

Findley & Sales 2012

J.D. Findley & B.D. Sales, 'Attorney kinesic communications,' p. 109 – 135 in: J. D. Findley & B. D. Sales, *The science of attorney advocacy: How courtroom behavior affects jury decision making*, American Psychological Association 2012.

Galanter 1993, p. 389 - 421

M. Galanter, 'De duivel schijnt altijd op de grote hoop: Bespiegelingen over de grenzen van rechtshervorming', in Griffiths J. (red.), *De sociale werking van recht*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1993, p. 389 - 421.

Galanter, Law. Soc. Rev. 1974, p. 165 – 230

M. Galanter, 'Why the "Haves" Come Out Ahead: Speculations on the Limits of Legal Change,' *Law and Society Review* (9) 1974, afl. 1, p. 165 – 230.

Giard 2012

R.W.M. Giard, *Dokteren aan het aansprakelijkheidsrecht: Over binnendijks denken, de buitengrenzen van waarheidsvinding en betrouwbare kennis*, Den Haag: Boom juridische uitgevers 2012

Giesen 2015

I. Giesen in: A.S. Hartkamp, C.H. Sieburgh, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht, 1. Procesrecht. Deel I Beginselen van burgerlijk procesrecht*, Deventer: Kluwer 2015/496 – 531

Giesen, ULR 2015, p. 1 - 18

I. Giesen, 'The use and incorporation of extralegal insights in legal reasoning,' *Utrecht Law Review* (11) 2015, p. 1 – 18.

De Groot 2008

G. de Groot, 'De regiefunctie van de rechter ten aanzien van het procesverloop,' 2008/2.4.3. in: *Het deskundigenadvies in de civiele procedure (Recht & Praktijk nr. 165)*, Deventer: Kluwer 2008.

De Groot, Elbers, Research Memoranda 2008

G. de Groot, N.A. Elbers, 'Inschakeling van deskundigen in de rechtspraak: Verslag van een onderzoek naar knelpunten en verbetervoorstellen,' *Research Memoranda* (4) 2008 afl. 3.

Grootelaar 2018

H.A.M. Grootelaar, *Interacting with procedural justice in courts*, Utrecht University 2018.

Grootelaar, Rdw 2017, p. 3 - 8

H.A.M. Grootelaar, 'Empirische rechtswetenschap: Fad, feud or fellowship?' *Recht der Werkelijkheid*, (38) 2017, p. 3 – 8.

Grootelaar, Trema 2018

H.A.M. Grootelaar, 'Het belang van ervaren procedurele rechtvaardigheid in de zittingszaal,' *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* 2018, afl. 6, trema.nvvr.org, 2 oktober 2018.

Grootelaar & Van den Bos 2016

H.A.M. Grootelaar, K. van den Bos, 'Naar meer ervaren legitimiteit van de Nederlandse rechtspraak,' in: R. Ortlep, F. Groothuijse, J. Kiewiet, R. Nehmelman (eds.), *De rechter onder vuur*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2016.

Grootelaar & Van den Bos, Law. Soc. Rev. 2018, p. 234 - 268

H.A.M. Grootelaar, K. van den Bos, 'How litigants in Dutch courtrooms come to trust judges: The role of perceived procedural justice, outcome favorability and other socio-legal moderators,' *Law & Society Review* (52) 2018, afl. 1, p. 234 – 268.

Ten Haaft 2019

H. ten Haaft, 'De mondelinge behandeling vanuit het perspectief van de advocaat,' in: D. de Groot, H. Steenbergh, *De mondelinge behandeling in civiele zaken*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2019.

Van Harinxma thoe Slooten Rechtstreeks 2019, p. 35 - 43

L.R. van Harinxma thoe Slooten, 'Innovatie in de rechtspraak: naar een meer maatschappelijk effectieve rechtspleging,' *Rechtstreeks* 2019, afl. 1, p. 35 – 43.

Heemskerk, Teuben & Wieringa 2016

W. Heemskerk, K. Teuben & R. Wieringa, *Kort begrip van KEI*, Dordrecht: Convoy Uitgevers 2016.

Van der Kraats 2017

K. van der Kraats, *De eigen(aardig)heid van de kantonrechter*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2017.

LeVan Law & Psychol. Rev. 1984, p. 83 - 104

E.A. LeVan, 'Nonverbal Communication in the Courtroom: Attorney Beware,' *Law & Psychology Review* (83) 1984, afl. 8, p. 83 – 104.

Licoppe & Dumoulin Res. Lang Soc. Interact. 2010, p. 211 – 231

C. Licoppe & L. Dumoulin, 'The “Curious Case” of an Unspoken Opening Speech Act: A Video-Ethnography of the Use of Video Communication in Courtroom Activities,' *Research on Language and Social Interaction* (43) 2010, p. 211 – 231.

Van der Linden, RM 2008

J. van der Linden, 'Zitten, luisteren en schikken. Rechtvaardigheid en doelbereik bij de comparitie na antwoord,' *Research Memoranda* (4) 2008, afl. 5.

McDonald, Morgan & Metze, Psychol. Public Pol. L. 2016, p. 200 - 210

B.R. McDonald, R.D. Morgan & P.S. Metze, 'The Attorney-Client Working Relationship: A Comparison of In-Person Versus Videoconferencing Modalities,' *Psychology, Public Policy, and Law* (22) 2016, afl. 2, p. 200 – 210.

McKeever, C.J.Q. 2020, p. 217 – 236

G. McKeever, 'Comparing courts and tribunals through the lens of legal participation,' *Civil Justice Quarterly* (39) 2020, afl. 3, p. 217 – 236.

McKeever, MLR Forum 2020

G. McKeever, 'Remote Justice? Litigants in Person and Participation in Court Processes during Covid-19,' *MLR Forum* 3 augustus 2020, modernlawreview.co.uk.

McKeever, Public Law 2013, p. 575 - 598

G. McKeever, 'A ladder of Legal Participation for Tribunal Users,' *Public Law* 2013, pure.ulster.ac.uk, p. 575 – 598.

Van Meegen, Trema 2020, p. 12 - 13

B. van Meegen, 'Veerkracht en duidelijkheid,' *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* 2020, afl. 3 (COVID-themanummer), p. 12 – 13.

Remland, 1993

M.S. Remland, 'The Importance of Nonverbal Communication in the Courtroom,' Paper presented at the Annual Meeting of the Eastern Communication Association, New Haven, April 29 – May 2, 1993, p. 3 – 26.

Van Rossum & Simon Thomas, 2016, p. 179 - 190

W. van Rossum & M.A. Simon Thomas, 'De paradox van rechter en ritueel' in: R. Ortlep, F. Groothuijse, J. Kiewiet, R. Nehmelman (red.), *De rechter onder vuur*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2016, p. 179 – 190.

Rowden & Wallace, Int. J. Law Context 2018, p. 504 - 524

E. Rowden & A. Wallace, 'Remote judging: the impact of video links on the image and the role of the judge,' *International Journal of Law in Context* (14) 2018, afl. 4, p. 504 – 524.

Rueb, Gras, Hendrikse & Jongbloed 2021

A.S. Rueb, E. Gras, R.G. Hendrikse & A.W. Jongbloed, *Compendium van het Burgerlijk procesrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2021.

Van Schaick, TvPP 2017, p. 41 - 47

A.C. van Schaick, 'Een eerlijk proces onder KEI?' *Tijdschrift voor de Procespraktijk* 2017, afl. 2, p. 41 - 47

Searcy, Duck & Blanck 2005

M. Searcy, S. Duck & P.D. Blanck, 'Communication in the Courtroom and the "Appereance" of Justice,' in: R.E. Reggio & R.S. Feldman (eds.), *Applications of nonverbal communication*, Taylor & Francis Group 2005.

Shestowsky, UC Davis L. Rev. 2016, p. 793 – 837

D. Shestowsky, 'How Litigants Evaluate the Characteristics of Legal Procedures: A Multi-Court Empirical Study,' *UC Davis Law Review* (49) 2016, afl. 3, p. 793 – 837.

Shestowsky, Iowa L. Rev. 2014, p. 637 – 670

D. Shestowsky, 'The psychology of Procedural Preference: How Litigants Evaluate Legal Procedures Ex Ante,' *Iowa Law Review* (99) 2014, afl. 2, p. 637 – 670.

Smilde 2019

M.J. Smilde, 'Communicatie ter zitting: In gesprek over geschillen, conflicten en oplossingen,' in: D. de Groot, H. Steenberghe (red.), *De mondelinge behandeling in civiele zaken*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2019, p. 31 – 64

Smits 2008

P. Smits, *Artikel 6 EVRM en de civiele procedure (Burgerlijk Proces & Praktijk nr. 10)*, Deventer: Kluwer 2008.

Spath, NTBR 2019

J.B. Spath, 'De invloed van ss op de rechtsontwikkeling,' *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* (7) 2019, afl. 2.

Solum, Cal. L. Rev. 2004, p. 181 - 321

L.B. Solum, 'Procedural Justice,' *California Law Review* (78) 2004, afl. 1, p. 181 – 321.

Sourdin, Li & McNamara, HPT 2020, p. 447 - 453

T. Sourdin, B. Li & D.M. McNamara, 'Court innovations and access to justice in times of crisis,' *Health Policy and Technology* (9) 2020, af. 4, p. 447 – 453.

Steenberghe, Trema 2017

H.M.M. Steenberghe, 'Regie als model voor samenwerking,' *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht* 2017, afl. 6, trema.nvvr.org.

Susskind 2019

R. Susskind, *Online Courts and the Future of Justice*, Oxford: Oxford University Press 2019.

Susskind 1996

R. Susskind, *The Future of Law. Facing the Challenges of Information Technology*, Oxford: Oxford University Press 1996.

Ter Voert & Hoekstra 2020

M.J. ter Voert & M.S. Hoekstra, *Geschilbeslechtingdelta 2019: Over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2020.

Wefers Bettink 2019

H.W. Wefers Bettink in: C.J.M. Klaassen, G. J. Meijer, C. L. Schleijpen, *Going Dutch: ADR in Nederland, in het bijzonder bij het NAI*, Wolters Kluwer 2019, Serie Onderneming en Recht (deel 113), p. 463 – 472.

Wesselink NJB 2010/1266

M. Wesselink, 'Deelgeschilprocedure voor letsel- en overlijdensschade. Gewenst, maar zal het werken?' *NJB* 2010/1266.

Van Wingerden & Vanderveen, leidenlawblog.nl 2020

S. van Wingerden & G. Vanderveen, 'Lawyer's experiences with remote justice,' *leidenlawblog.nl* 26 november 2020, geraadpleegd op 29 maart 2020.

Verkroost TvJR 2019, p. 17 – 24.

D.S. Verkroost, 'Jeugdhulpverlening 'met zachte drang': duidelijkheid vereist,' *Tijdschrift voor Jeugdrecht* 2019, afl. 1, p. 17 – 24.

Zimmerman, Akron. L. Rev. 2019, p. 1105 - 1153

N. Zimmerman, 'On Individual Participation within Mass Litigation: The Case of the Fairness Hearing,' *Akron Law Review* (52) 2019, afl. 4, p. 1105 – 1153.

Webpagina's rechtspraak.nl

- 'Advocaat wel of niet verplicht,' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 29 maart 2021.
- 'Coronavirus (COVID-19),' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 12 januari 2021.
- 'De Rechtspraak: Kengetallen 2018,' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 31 augustus 2021.
- 'Gerechtsgebouwen aangepast aan anderhalvemetersamenleving,' *rechtspraak.nl*, 11 mei 2020, geraadpleegd op 31 maart 2021.
- 'Handleiding regie vanaf de conclusie van antwoord,' versie september 2009, *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 13 augustus 2021.
- 'Informatie over procedures in civiele zaken,' *rechtspraak.nl*, 12 november 2020, geraadpleegd op 31 maart 2021.
- 'Jaarverslag rechtspraak 2020,' *jaarverslagrechtspraak.nl*, 22 april 2021, geraadpleegd op 20 juli 2021.
- 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak,' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 18 januari 2021.
- 'Ondertoezichtstelling: procedure ondertoezichtstelling (OTS),' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 29 maart 2021.
- 'Onderwerpen kantonrechter (civiel recht),' *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 29 maart 2021.
- 'Stand van zaken: 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak',' Open Brief Minister van Rechtsbescherming, *rechtspraak.nl*, 8 november 2018, geraadpleegd op 30 maart 2021.
- *Rechtspraak die ertoe doet* (rapport), Raad voor de Rechtspraak 2016, *rechtspraak.nl*, geraadpleegd op 25 augustus 2021.
- 'Tijdelijke algemene regeling zaaksbehandeling,' *rechtspraak.nl*, 24 november 2020, geraadpleegd op 10 januari 2021.
- 'Tijdelijke regeling F&J rechtbanken i.v.m. Corona,' *rechtspraak.nl*, 3 april 2020, geraadpleegd op 27 februari 2021.
- 'Vanaf dinsdag sluiten de gerechten, urgente zaken gaan wel door,' *rechtspraak.nl*, 15 maart 2020, geraadpleegd op 10 januari 2021.

- ‘Veilig Mailen met de Rechtspraak,’ rechtspraak.nl, geraadpleegd op 31 augustus 2021.
- ‘Werkwijze van de Rechtspraak na 6 april,’ rechtspraak.nl, 25 maart 2020, geraadpleegd op 10 januari 2021.

Webpagina’s rijksoverheid.nl

- Brief Minister van Justitie en Veiligheid van 9 april 2020, ‘TK Stand van zaken coronamaatregelen in de justitie-, veiligheids- en migratieketen,’ rijksoverheid.nl, (bijgewerkt 23 april 2020), p. 2 – 3.
- ‘Maart 2020: Maatregelen tegen verspreiding coronavirus, intelligente lockdown,’ rijksoverheid.nl, geraadpleegd op 10 januari 2021.

Webpagina’s overig

- Conference of Chief Justices Conference of State Court Administrators, ‘Resolution 3: In Support of Process Simplification,’ ccj.ncsc.org, geraadpleegd op 31 augustus 2021.
- ‘Remote Hearings and Access to Justice: During Covid-19 and Beyond,’ National Center for State Courts, ncsc.org, geraadpleegd op 31 augustus 2021.
- ‘Missie, Visie en Agenda van de Rechtspraak,’ *NJB* 2021/1209.

Wet- en regelgeving

- Tijdelijke wet COVID-19 Justitie en Veiligheid, *Stb.* 2020, 124.
- Invoeringswet vereenvoudiging en digitalisering procesrecht, *Stb.* 2021, 81.
- *Kamerstukken II* 2014/15, 34 059 (KEI)
- *Kamerstukken II* 2018/19, 35 263 (Tijdelijke Experimentenwet rechtspleging)
- *Kamerstukken II* 2018/19, 35 175 (Spoedwet KEI).

| Lijst van geïnterviewden

Jeugdrechters:

mr. G. van Dijk (rechtbank Noord-Holland)
mr. L. Hamburger (rechtbank Zeeland-West-Brabant)
mr. E. van Kalveen (rechtbank Midden-Nederland)
mr. A. Overkamp (rechtbank Gelderland)
mr. R. Odink (rechtbank Amsterdam)

Verzoekers:

E. Donkervoort (Raad voor de Kinderbescherming)
J. Eikelboom (Raad voor de Kinderbescherming)
L. de Leeuw (William Schrikker Stichting)
W. van de Linden (William Schrikker Stichting)
V. Regout (Raad voor de Kinderbescherming)

Advocaten:

mr. S. van Gorkum (Advocatenkantoor van Gorkum)
mr. L.W.M. Hendriks (Hoven & Selbach advocaten)
mr. D. Klock (Vos & Vennoten advocaten)
mr. M.P.G. Rietbergen (Meesters aan de Maas)
mr. D. Schröder (De Zaak in Recht)

Gesprek Visiedocument Rechtspraak:

M. Smits (projectleider rechtbank Den Haag)
mr. S.H. Bokx-Boom (rechter rechtbank Midden-Nederland)

Interview ICT-medewerkers:

D. van de Meerendonk (rechtbank Oost-Brabant)
J. de Corte (rechtbank Oost-Brabant)

| Bijlage 1

	Kenmerken			
Persoon rechtzoekende	Individu (vs. individu)	Rechtspersoon (vs. rechtspersoon)	Individu vs. rechtspersoon)	Familie
Civiele jeugdzaken			X	X
Familiezaken	X			X
Huur- en arbeidszaken	X		X	
Huis- tuin en keukenzaken	X			
Commerciële (bedrijfs)zaken		X		

	Kenmerken		
Ervaring rechtzoekende	Onervaren (vs. onervaren)	Onervaren (vs. ervaren)	Ervaren (vs. ervaren)
Civiele jeugdzaken		X	X
Familiezaken	X		X
Huur- en arbeidszaken		X	
Huis- tuin en keukenzaken	X		
Commerciële (bedrijfs)zaken			X

Bijlage 2

Civiele jeugdzaken	Kenmerken			
Mate van aanwezigheid	Ze er aan nem elij k	Aan nem elij k	Minder aan nem elij k	Niet aan nem elij k
Veel emotie bij rechtzoekenden	X			
Kwetsbare rechtzoekenden	X			
Persoonlijke problematiek	X			
Complexe en/of ongelijke partijverhoudingen	X			
Aanwezigheid rechtsbijstand			X	
Zaak leent zich voor bemiddeling, mediation of schikking	X			

Familiezaken	Kenmerken			
Mate van aanwezigheid	Ze er aan nem elij k	Aan nem elij k	Minder aan nem elij k	Niet aan nem elij k
Veel emotie bij rechtzoekenden	X			
Kwetsbare rechtzoekenden	X			
Persoonlijke problematiek	X			
Complexe en/of ongelijke partijverhoudingen	X			
Aanwezigheid rechtsbijstand		X	X	
Zaak leent zich voor bemiddeling, mediation of schikking	X			

Arbeidszaken, huurzaken	Kenmerken			
Mate van aanwezigheid	Ze er aan nem elij k	Aan nem elij k	Minder aan nem elij k	Niet aan nem elij k
Veel emotie bij rechtzoekenden		X	X	
Kwetsbare rechtzoekenden		X	X	
Persoonlijke problematiek		X		
Complexe en/of ongelijke partijverhoudingen	X			
Aanwezigheid rechtsbijstand	X			
Zaak leent zich voor bemiddeling, mediation of schikking		X	X	

Huis-, tuin- en keukenzaken	Kenmerken			
Mate van aanwezigheid	Ze er aan nem elij k	Aan nem elij k	Minder aan nem elij k	Niet aan nem elij k
Veel emotie bij rechtzoekenden		X		
Kwetsbare rechtzoekenden		X	X	
Persoonlijke problematiek			X	
Complexe en/of ongelijke partijverhoudingen			X	
Aanwezigheid rechtsbijstand			X	
Zaak leent zich voor bemiddeling, mediation of schikking		X		

Rechtspersonenzaken	Kenmerken			
Mate van aanwezigheid	Ze er aan nem elij k	Aan nem elij k	Minder aan nem elij k	Niet aan nem elij k
Veel emotie bij rechtzoekenden			X	X
Kwetsbare rechtzoekenden				X
Persoonlijke problematiek				X
Complexe en/of ongelijke partijverhoudingen			X	X
Aanwezigheid rechtsbijstand	X			
Zaak leent zich voor bemiddeling, mediation of schikking			X	